

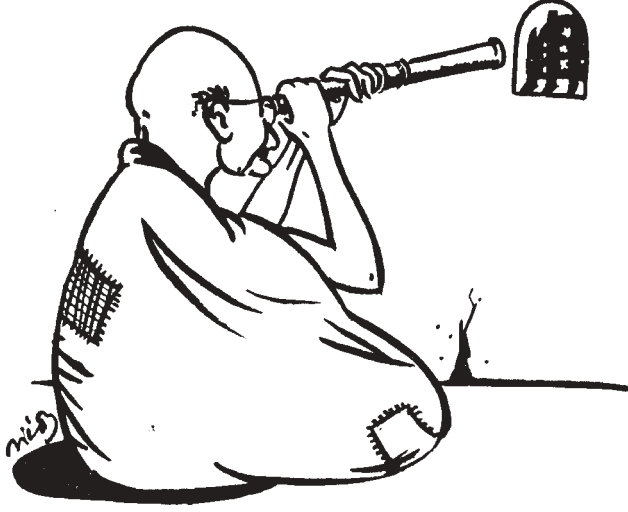
कैदी

गांधीजींनी भारतीयांना बंडखोरी शिकवली, असहकाराची चळवळ मोठ्या प्रमाणात सुरु केली. त्यामुळे त्यांना वारंवार तुरुंगात जावं लागलं. जेव्हा त्यांना अटक होत असे तेव्हा ते आपला गुन्हा मान्य करत आणि जास्तीत जास्त शिक्षेची मागणी करत. दक्षिण आफ्रिकेत तर ते आणि त्यांचे साथीदार यांच्यावरचे आरोप त्यांनीच आणलेल्या साक्षीदारांमुळे सिद्ध झाले. तेव्हा भारतीयांना तुरुंगात जाण्याचं भय होतं तुरुंगात जाण्याची लाजही वाटे, तुरुंगातल्या कष्टांची धास्ती होती, गुन्हेगारांना देण्यात येणा-या शिक्षा भयंकर वाटत. गांधीजींनी ही सर्व भीती त्यांच्या मनातून काढून टाकली.

त्यांना अकरा वेळा तुरुंगवास झाला. एकदातर चार दिवसात त्यांना तीनदा अटक झाली. जर दिलेली सगळी शिक्षा त्यांनी भोगली असती तर ते ११ वर्ष आणि १९ दिवस तुरुंगात राहिले असते. मधून मधून त्यांची शिक्षेची मुदत कमी होई. त्यामुळे ते एकूण ६ वर्ष १० महिने तुरुंगात राहिले. वयाच्या ३९ व्या वर्षी ते प्रथम तुरुंगात गेले. शेवटी ते तुरुंगाच्या दरवाजातून बाहेर पडले तेव्हा ते ७५ वर्षांचे होते.

दक्षिण आफ्रिकेत प्रथम गांधीजी तुरुंगात गेले तेव्हा त्यांच्याबरोबर पाच सत्याग्रही होते. त्यांनी तुरुंगातल्या वातावरणाबद्दल ब-याच भयानक गोष्टी ऐकल्या होत्या, त्यामुळे ते थोडे अस्वस्थ होते. त्यांना वाटत होतं की राजकीय कैदी म्हणून वेगळी वागणूक देऊन आपल्याला वेगळं तर ठेवणार नाहीत! आपल्या साथीदारांपासून लांब राहावं लागेल का काय? न्यायालयाच्या पिंज-यात उभं राहताना त्यांना चमत्कारिक वाटलं कारण ते तिथे वकील म्हणून पूर्वी वावरले होते. त्यांना दोन महिन्यांची साधी

तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. न्यायालयातून त्यांना एका मोटारीतून गुपचूप तुरुंगात नेलं कारण न्यायालयासमोर बराच जनसमूह उभा होता, त्याला टाळायचं होतं. तुरुंगात पोचल्यावर त्यांना बोटांचे ठसे द्यावे लागले. त्यांचं वजन करण्यात आले. त्यांचे कपडे काढून घेतले आणि त्यांना तुरुंगाचे अत्यंत घाणेरडे कपडे घालायला दिले. दर दोन-तीन दिवसांनी त्यांचे आणखी साथीदार तुरुंगात येत. एका पंधरवड्यात हा आकडा १५० झाला. ५० लोकांसाठीच्या एका खोलीत त्यांना ठेवण्यात आलं. काहीना रात्री बाहेर झोपण्यासाठी तंबू ठोकले होते.

तुरुंगाचे निरीक्षक, गव्हर्नर आणि वॉर्डर रोज चार किंवा पाच वेळा तुरुंगांची पाहणी करत. गांधीजी आणि त्यांच्या साथीदारांना टोप्या हातात घेऊन रांगेनं उभं रहावं लागे. त्यांनी काही शारीरिक श्रम स्वेच्छेनं करण्याची तयार दाखवली पण त्याला परवानगी नव्हती.

तुरुंगातला आहार भारतीयांना मानवणारा नव्हता. सकाळ-संध्याकाळ त्यांना मीली पॅप नावाचा पदार्थ मिळे. मक्याच्या खिरीसारखा तो असे. त्यात दूध, साखर किंवा तूप नसे. कैदी तो खाऊ शकत नसत. काहीवेळा संध्याकाळी उकडलेल्या शेंगा असत. मिठाखेरीज इतर काहीही साखर, मसाले असं काहीही खाण्याला परवानगी नव्हती. यूरोपीय कैद्यांना मांस, पाव आणि भाज्या मिळत. त्या भाज्यांची सालं इतर काही भाज्यांबरोबर शिजवून काळ्या कैद्यांना देत. गांधीजींनी तुरुंगाच्या अधिका-यांना शंभर कैद्यांच्या सहीनं एक तक्रार लिहून पाठवली. त्यांना सांगण्यात आलं, “हा भारत नाही. हा तुरुंग आहे. चवदार पदार्थ खाण्याची इथे परवानगी मिळणार नाही.” पंधरा दिवसात गांधीजींना भारतीयांसाठी तांदूळ, पाव, भाज्या आणि तूप मिळवण्यात यश आलं. त्यांना स्वतःचा स्वयंपाक स्वतः करण्याचीही परवानगी मिळाली. गांधीजी स्वयंपाकात मदत करत आणि रोज दोनदा वाढण्याचंही काम करत. गांधीजींना त्यांचे अनुयायी गांधीभाई म्हणत आणि चांगल्या खाण्याची मागणी न करता ती अर्धी कच्ची बिनसाखरेची मक्याची खीर ते खात असत. तिस-यांदा ते तुरुंगात गेले तेव्हा त्यांची जेवण्याची काही पंचाईत झाली नाही. ते फळांवर रहात आणि त्यांना पुरेशी केळी, टोमॅटो आणि दाणे वगैरे सुकामेवा मिळे. त्यांना तुरुंगातल्या शिस्तीचे काही नियम आवडले आणि सुटकेनंतरही त्यांनी चहा घेणं बंद केलं आणि सूर्यास्तापूर्वी जेवण घ्यायची सवय कायम ठेवली.

दक्षिण आफ्रिकेत आणखी दोनदा ते तुरुंगात गेले तेव्हा त्यांना बरेच कष्ट सहन करावे लागले. त्यांना सक्तमजुरीची शिक्षा झाली आणि न्यायालयात त्यांनी दहा वर्ष वकिली केली तिथून त्यांना बेड्या घालून नेण्यात आलं. त्यांना देशी कैद्यांसारखा पोषाख दिला होता. छोटी सैनिकी टोपी, सैल जाडंभरडं जाकीट, त्यावर कैदी नंबर होता आणि रुंद बाणासारख्या खुणा होत्या, अर्धी विजार होती, त्यावरही तशाच खुणा होत्या, जाड, राखाडी रंगाचे मोजे होते आणि चामड्याचे सँडल्स होते. त्यांना आपला बिछाना डोक्यावर घेऊन भरपावसात सहा फर्लांग चालत जावं लागलं. सर्वात भयानक निग्रो आणि चिनी कैद्यांबरोबर त्यांना ठेवण्यात आलं. काही झुलू कैद्यांनी त्यांना शिव्या

दिल्या आणि मारहाण केली. शौचाला जाण्यासाठीदेखील तिथे आडोसा नव्हता. त्यांचं असभ्यपणे वागणं पाहून त्यांना भीती वाटायची. त्यांना त्यांची भाषा समजत नसे. लवकरच त्यांना अंधारकोठडीत टाकलं. ४ फूट x ६ फूट असा तिचा आकार होता. छताजवळ एक खिडकी हवेसाठी होती. गांधीजींना त्यांचं जेवण बंद दारापाठीमागे उभं राहून घ्यावं लागे. रोज दोनदा त्यांना व्यायामासाठी बाहेर नेत. भाताबरोबर तूप दिलं नाही. याचा निषेध म्हणून त्यांनी १५ दिवस भात खाल्ला नाही. ते दिवसभरात मीली पॅपच्या एकाच जेवणावर रहात. त्यानंतर त्यांना पाव आणि तूप घायला सुरुवात केली. त्यांना नारळाच्या शेंड्यांची गादी, एक छोटी लाकडी उशी, दोन घोंगड्या आणि काही पुस्तकं दिली. रोज त्यांना एक बादली पाणी मिळे. कोठडीच्या एका कोप-यात मल-मूत्र विसर्जनासाठी एक बादली मोठ्या ट्रेमध्ये ठेवलेली असे. कैद्यावर नजर ठेवण्यासाठी त्या अंधारात एक बारीकसा विजेचा दिवा लावलेला असे. पण त्याचा प्रकाश इतका अपुरा असे की, त्यात पुस्तक वाचणं शक्य होत नसे. बदल म्हणून ते कोठडीत येरझारा घालू लागले तर पहारेकरी म्हणे, "असा चालू नकोस. माझी जमीन खराब होते." ही एवढी मोलाची जमीन डांबराची केलेली होती.

गांधीजींनी अंधोळीची परवानगी मागितली तेव्हा पहारेक-यानं त्यांना कपडे काढून जायला सांगितलं. गांधीजी तशा अवस्थेत १२५ फूट जाऊ शकले नाहीत. नंतर कपडे स्नानगृहाच्या पडद्यावर टांगण्याची त्यांना परवानगी मिळाली. पण अंधोळ होण्यापूर्वीच त्यांना आदेश मिळाला, 'सॅम, बाहेर ये' जर सॅम चटकन् बाहेर आला नसता तर निग्रोनं त्याला बडवून काढलं असतं.

दिवसाकाठी नऊ तास त्यांना काम करावं लागे. सद-यांचे खिसे कापणं, फाटलेल्या पांघरूणांचे तुकडे शिवणं किंवा लोखंडी दरवाजांना पॉलिश करणं अशी कामं असत. दरवाजे आणि जमिनी तीन तास घासून झाल्यावर त्यांनी पाहिलं तर ते तसेच दिसत होते. त्यांना स्वच्छतागृहं स्वच्छ करण्याचीही आज्ञा मिळाली. त्यांनी हे सगळे कष्ट हसतमुखानं झेलले पण जेव्हा ते त्यांच्या साथीदारांबरोबर राहू लागले तेव्हा त्यांची

अवस्था पाहून त्यांना वार्ड वाटलं. काहीजण थकून जाऊन रडत होते, काहीं थकल्यानं बेशुद्ध पडत होते. त्यांना त्यांच्या घरातून काढून इथे या प्रकारच्या त्रासात, लाजिरवाण्या जगण्यात त्यांनी ओढून आणलं होतं. त्याग आणि कष्ट सोसणं हा गुलामी नष्ट करण्याचा एकमेव मार्ग होता यावर त्यांचा दृढ विश्वास होता या विचारानं त्यांना मनाची शांती परत मिळाली.

सकाळी सहा वाजायच्या आत प्रातर्विधी, अंघोळ आटपावी लागे. सात वाजता काम सुरू होई आणि त्या सर्वांना नऊ तास काम करावं लागे. गांधीजी एक मैल चालत जात आणि नंतर कठीण जमीन फोडायला सुरुवात करत. त्यांचं वजन घटलं. त्यांची पाठ दुखू लागली. तळहातावरच्या फोडांमधून पाणी येत असे. फावडं उचलायला त्यांना खूप त्रास होत असे. क्षणभर विश्रांती घेतली तर लगेच पहारेकरी ओरडत असे, “काम चालू. काम चालू” गांधीजी त्याला म्हणाले त्यानं त्याची वागण्याची पद्धत बदलली नाही तर ते काम करणं बंद करतील. याचा त्याच्यावर परिणाम झाला आणि तो जरा मऊ बनला. गांधीजी परमेश्वराची प्रार्थना करत, “माझा सन्मान राखण्यासाठी मला दिलेली सर्व कामं करण्याची शक्ती मला दे.”

जेव्हा गांधीजी भारतात ‘हिज मॅजेस्टीज् हॉटेल’ मध्ये राहिले होते, सरकार त्यांचा सर्व खर्च करत होतं. तरीही त्यांना स्वतःच्या देखभालीसाठी जास्त खर्च झालेला चालत नसे. एकदा त्यांनी तुरुंगाच्या अधिका-यांना सांगितलं की, त्यांच्या खोलीतलं सर्व बैठकीचं सामान हलवावं, जास्तीची भांडीकुंडीही ठेवू नयेत. ते एक लोखंडाची कॉट वापरत आणि थोडीशी भांडी. असे सगळे खर्च भारताच्या गरीब मूक जनतेकडून वसूल केलेल्या करामधून होत असत हे त्यांना माहीत होतं त्यांना शेवटी आगा खान पॅलेसमध्ये स्थानबद्ध केलं होतं तेव्हा ते म्हणाले, “या प्रचंड राजवाड्यात मला स्थानबद्ध केलं आहे. मोठेमोठे पहारेकरी भोवताली आहेत, हा सगळा माझ्या मते सार्वजनिक निधीचा अपव्यय आहे. जेव्हा लोकं भुकेनं मरताय्त, तेव्हा आपण असं वागणं हा माणुसकीविरुद्ध केलेला अपराध आहे.

भारतात गांधींवर जेव्हा पहिला खटला भरला गेला तो लक्षात ठेवण्याजोगा प्रसंग होता. आपल्या आसनावर बसण्यापूर्वी इंग्रज न्यायाधीशांनी पिंज-यात उभ्या असलेल्या देशी माणसाला मान झुकवून अभिवादन केलं. गांधीजींच्या बंडखोर कृतीमुळे त्यांनी गांधीजींना सहा वर्षांचा साधा तुरुंगवास दिला. त्यांनी हे मान्य केलं की, "राजकारणात ज्यांची मतं तुमच्याशी जुळत नाहीत तेही तुमच्याकडे आदर्शांचं पालन करणारी व्यक्ती, उदात्त आणि साधुसंतांसारखं जीवन जगणारी व्यक्ती म्हणून पाहतात." गांधीजी म्हणाले, "भारतातल्या काही थोर देशभक्तांना याच कलमाखाली शिक्षा झाली होती. मलाही त्याप्रमाणेच शिक्षा होते आहे हेही माझं भाग्य समजतो. मला माहित आहे की मी आगीशी खेळत होतो पण यापुढेही मी तेच करीन." जेव्हा गांधीजी न्यायालयात आले तेव्हा आणि गेले तेव्हाही संबंध न्यायालय त्यांना अभिवादन करण्यासाठी उठून उभं राहिलं. पोलिसांच्या तारायंत्राच्या गुप्त भाषेत गांधीजींचा उल्लेख "मुंबई राजकीय क्र. ५०" असा करत. बॅरिस्टर्सच्या यादीतून त्यांचं नाव काढून टाकलं होतं. तुरुंगात त्यांची उंची आणि जन्मखुणांची नोंद केली गेली. त्यांना एकट्याला स्वतंत्र कोठडीत ठेवलं गेलं. त्यांच्या अंगावर छोट्या धोतराखेरीज काही नव्हतं, तरी त्यांची झडती घेतली गेली, त्यांची पांघरूणं तपासली. गांधीजींनी याबद्दल तक्रार केली नाही. पण त्यांच्या पाण्याच्या तांब्याला बुटानं स्पर्श केला तेव्हा मात्र त्यांनी निषेध केला. कधी कधी या तुरुंगातल्या वागणुकीनं संतापून ते कोणालाही भेटत नसत किंवा पत्रही लिहित नसत.

गांधीजी तुरुंगातल्या कष्टांनी कधीही घाबरून जात नसत किंवा मनात कटुताही साठू देत नसत. दरवेळी तुरुंगवास सोसून ते बाहेर आले की, त्यांचं मन अधिकच समृद्ध आणि संतुलित झालेलं असे. त्यांना तुरुंग म्हणजे विश्रांती वाटायची तिथे आपल्याला स्वतःला शिस्त लावण्याची संधी मिळते, चांगल्या साथीदारांची उणीव चांगली पुस्तकं भरून काढतात असं ते म्हणत. तुरुंगात त्यांना आनंदच वाटायचा. त्यांना वाचन करायला आवडत असे पण तुरुंगाबाहेर असताना त्यांची असंख्य कामं चालू असत आणि वाचायला वेळ मिळत नसे. तुरुंगात मात्र अभ्यासासाठी त्यांनी

वेगळा वेळ राखून ठेवलेला असे. ते तुरुंगात उर्दू शिकले आणि त्यांनी संस्कृत, तमिळ, हिंदी, गुजराथी आणि इंग्रजी पुस्तकं वाचली. दोन वर्षात त्यांनी मोठ्या लेखकांची १५० पुस्तकं वाचली. त्यात धर्म, साहित्य आणि सामाजिक शास्त्रासंबंधी पुस्तकं होती. गीता, कुराण, बायबल, बौद्ध, शीख, पारसी धर्मावरची पुस्तकंही होती. त्यांनी रामायण, महाभारत, उपनिषद, मनुस्मृती आणि पतंजली योग दर्शनही वाचलं. ६५ व्या वर्षी त्यांनी एका कैदी मित्राकडून खगोलशास्त्र शिकायला सुरुवात केली. ता-यांचा अभ्यास करण्यासाठी तुरुंगाच्या अधिका-यांकडून दुर्बिण मिळवण्यात त्यांना यश आलं.

तुरुंगातही गांधीजी नेमानं प्रार्थना करत, दिवसाकाठी चार ते सहा तास सूतकताई करत आणि जलद चालण्याचा व्यायाम करत. आगा खान पॅलेसमध्ये ७५ व्या वर्षी ते कस्तुरबांना आणि त्यांच्या भाचीच्या मुलीला भूगोल, भूमिती, इतिहास, गुजराथी व्याकरण आणि साहित्य शिकवत. पूर्वी त्यांनी त्यांच्याबरोबर तुरुंगात असलेल्या चिनी कैद्याला इंग्रजी शिकवलं होतं आणि आयरिश तुरुंगाधिका-याला गुजराथी शिकवलं होतं. तुरुंगात असताना त्यांनी मुलांसाठी एक पाठ्यपुस्तक लिहिलं होतं आणि दक्षिण आफ्रिकेचा सत्याग्रहाचा इतिहास लिहिला. उपनिषदातल्या ऋचांचं त्यांनी भाषांतर केलं आणि एका संत कवीच्या काव्याचा इंग्रजीत अनुवाद केला. हा अनुवाद "Poems from Prison" या नावानं प्रकाशित झाला. तुरुंगातून त्यांनी शेकडो पत्रं लिहिली त्यातली काही आश्रमातल्या सहका-यांना होती. तुरुंगातल्या अधिका-यांना, गव्हर्नर, व्हाइसरॉय आणि इंग्लंडच्या पंतप्रधानांनाही होती. दर आठवड्याला आश्रमातल्या मुलांसाठी ते सुंदर पत्रं पाठवत" जर तुम्ही पंखांशिवाय उडायला शिकलात तर तुमचे सगळे त्रास नाहीसे होणार. मला पंख नाहीत तरी मी मनातल्या मनात रोज उडत उडत तुमच्याकडे येतो. ही काय छोटी विमला आणि हा बघा हरी."

गांधीजींनी तुरुंगातल्या शिस्तशीर जीवनाचे फायदे लिहून ठेवले आणि आदर्श कैदी वागायला कसा असावा तेही वर्णन लिहिलं. सर्व कैद्यांनी त्यांना दिलेलं काम करावं मग ते कुठलं का असेना! आणि जोपर्यंत अनैतिक काही करायला लागत नाही

तोवर तुरुंगाचे नियम पाळावेत. अपमान झाला किंवा घाणेरडं अस्वच्छ अन्न दिलं तरच भूक-हरताळ करायचा नाहीतर उगाचच करायचा नाही. ते आणि त्यांचे सहकारी कधीच वाकून उभे रहात नसत आणि “सरकार, सलाम” असंही कधी ओरडत नसत.

स्वराज्य मिळाल्यानंतरही तुरुंगांची व्यवस्था पहावीच लागेल हे गांधीजींना मान्य होतं. तुरुंगांची सुधारगृहं आणि कार्यशाळा व्हाव्यात ही गांधीजींची इच्छा होती. तात्पुरत्या वाट चुकलेल्या गुन्हेगारांसाठी तुरुंग हे विद्यालय व्हावं. तुरुंगात असतांना त्यांनी असं सुचवलं होतं की कैदी उत्पादक काम करून काही गोष्टी निर्माण करू शकतील आणि त्यातून तुरुंग स्वतःचा खर्च भागवू शकतील. दुर्दैवानं तुरुंगाच्या अधिकारीवर्गानं एका कैद्याकडून आलेली ही सूचना म्हणून स्वीकारली नाही.

कधीकधी हा आदर्श कैदी अधिका-यांची पंचाईत करत असे. जेव्हा त्यांना पाव खाण्याची परवानगी मिळाली तेव्हा तो कापायला त्यांनी सुरी मागितली आणि भाजल्याशिवाय पाव खात नाही असं सांगितलं. रोजच्या चालण्यासाठी त्यांनी जास्त जागा मागितली. ते त्यांच्या सहका-यांची मुलांसारखी काळजी घेत. कुणाला दमा असेल, तर त्याच्यावर उपचार करण्याची जबाबदारी ते घेत. ते कधी आज्ञा-यांवर निसर्गोपचार करत तर कधी आयुर्वेदाची उपचारपद्धती वापरत. त्यासाठी ते खास सोयीची मागणी करत. त्यांच्या मागण्या पु-या व्हाव्यात यासाठी ते अनेक दिवस उपोषण करत. यातून त्यांची प्रकृती बिघडली तर अधिकारी त्यांना सोडून देत. सरकारला जगप्रसिद्ध महात्म्याच्या प्रकृतीबद्दल कोणताही धोका पत्करायचा नव्हता. एकदा जेव्हा त्यांना आंत्रपुच्छाचा त्रास होऊ लागला. तेव्हा सरकारनं त्यांची खूप काळजी घेतली आणि लगेच त्यांच्यावर शस्त्रक्रिया केली. तुरुंगात ते दोनदा आजारी पडले.

गांधीजी नेहमी तुरुंगात जात तेव्हा त्यांचे मित्र, नातेवाईक बरोबर असत. आगा खान पॅलेसमध्ये कस्तुरबा आणि त्यांचे सचिव महादेवभाई देसाई त्यांच्यासोबत होते. ते दोघंही तिथे वारले आणि त्यांचा अंत्यविधी आगा खान पॅलेसच्या आवारातच झाला.

डाकू

११७

गांधीजी म्हणाले, “करेंगे या मरेंगे” या मंत्राप्रमाणे ते दोघं जगले. आपल्या जगण्यानं त्यांनी तो मंत्र सार्थ केला आणि स्वातंत्र्यदेवतेच्या वेदीवर त्यांनी स्वतःचे प्राण अर्पण केले. ते अमर झाले आहेत”

***

सेनापती

दक्षिण आफ्रिकेनं गांधीजींना शक्तिशाली बनवलं. २३व्या वर्षी ते डर्बनला पोचले. तोवर ते लाजाळू, बुजरा तरुण होते. ज्या क्षणी त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेच्या भूमीवर पाय ठेवला. त्या क्षणी त्यांना इथे काळ्यांना कसं वागवलं जातं ते कळलं. गोरे त्यांना 'कूली', हमाल म्हणत.

तिथे पोचल्यावर तिस-या दिवशी ते डर्बन कोर्टात हजर झाले. न्यायाधीशांचा मान राखण्यासाठी त्यांना त्यांचं पागोटं उतरवायला सांगितलं गांधीजींना हा अपमान वाटला त्यांनी तसं करायला नकार दिला आणि ते न्यायालय सोडून बाहेर पडले.

एक आठवड्यानंतर त्यांना रेल्वेनं दुस-या गावी जायचं होतं. त्यांनी पहिल्या वर्गाचं तिकीट काढलं आणि पहिल्या वर्गाच्या डब्यात जाऊन बसले. तिकीट तपासनीस आला आणि त्यानं त्यांना तिस-या वर्गात जाऊन बसायला सांगितलं. जेव्हा त्यांनी वाद घातला की त्यांच्याजवळ प्रथमवर्गाचं तिकीट आहे आणि ते पहिल्या वर्गानेच प्रवास करतील तेव्हा त्यांना रेल्वेतून फरफटत खाली ओढत आणलं. या अपमानाचा त्यांना धक्का बसला. अंधा-या प्रतीक्षागृहात ते एकटेच विचारात गढून गेले होते. काय करायला हवं? जिथे भारतीयांना वाईट वागवलं जातं तो देशच सोडून निघून जावं की आपल्या हक्कांसाठी लढा द्यावा? त्यांच्या देशाचा सन्मान पणाला लागला होता त्यांनी रहायचं ठरवलं. त्या रात्रीच त्यांच्या भावी कामांचा आराखडा ठरवला.

गांधीजींना त्यांच्या प्रवासाचा पुढचा टप्पा घोडा-गाडीतून प्रवास करून पुरा करावा लागला. त्यांना आत बसू दिलं नाही. घोडागाडी चालवणा-यांच्या शेजारी ते

बसले. थोड्या वेळानं त्यांना ती जागा रिकामी करण्याची आज्ञा मिळाली आणि पायरीवर बसायला सांगितलं. गांधीजींनी नकार दिला तेव्हां त्यांना बेदम मारण्यात आलं. गावात पोचल्यावर हॉटेलमध्ये त्यांनी खोली मागितली ती नाकारण्यात आली. त्यांनी ती रात्र एका भारतीय मित्राच्या दुकानात काढली. त्याला गांधीजींबद्दल कणव वाटली पण जे घडलं त्यात त्याला विशेष काही वाटलं नाही. ते नेहमीचं होतं. त्या देशात असे प्रसंग तर रोजच घडत होते. भारतीयांना त्याची सवय झाली होती. दक्षिण आफ्रिकेत ते पैसे मिळवायला आले होते आणि आत्मसन्मानाचा बळी देऊन ते पैसे मिळवत होते. गांधीजींना या गुलामी मनोवृत्तीचा धक्का बसला. त्यांनी वृत्तपत्रांना आणि रेल्वेच्या व्यवस्थापनाला, घोडागाडी-सेवेच्या अधिका-यांकडे तक्रारी पाठवल्या.

काही काळातच त्यांना कळलं की भारतीयांना पदपथांवर चालण्याची मुभा नव्हती, रात्री ९ नंतर बाहेर फिरण्याची परवानगी नव्हती आणि ट्राममध्ये पुढच्या जागांवर बसायला बंदी होती. गावात भारतीयांना राहण्यासाठी विशिष्ट "कूली" ठिकाण होती. गांधीजींना स्वतःलाच एकदा पहारेक-यानं फूटपाथवरून लाथा मारून खाली लोटलं होतं आणि 'कूली बॅरिस्टर' अशी पदवी दिली होती. त्यांच्या काही गो-या मित्रांची अशी इच्छा होती की गांधीजींना काही खास सवलती मिळाव्यात पण गांधीजींनी या प्रस्तावाला साफ नकार दिला. स्वतःपुरते काही फायदे, सोयी मिळवण्यात त्यांना काडीइतका रस नव्हता, तर हा वर्णविद्वेष त्यांना समूळ नष्ट करायचा होता. त्यांना कधी झाल्या घटनांची लाज किंवा भीती वाटली नाही किंवा त्यांनी कधी रागानं अपमान करणा-यांना शिक्षा केली नाही.

त्यांनी या शहरात भारतीयांना कोणकोणते त्रास सोसावे लागतात त्याची माहिती मिळवली. एका आठवड्यात त्यांनी सार्वजनिक सभा बोलवली आणि भारतीयांना त्यांची जीवनपद्धती बदलण्याचा आदेश दिला. त्यांनी प्रामाणिकपणे जगावं, स्वच्छतेच्या सवयी लावून घ्याव्यात, जातीभेद, धर्मभेद, प्रांतिकभेद सोडून द्यावा. गो-या लोकांना दोष देणारा एक शब्दही त्यांनी उच्चारला नाही. त्यांना त्यांच्या देशबांधवांना हे

समजावून सांगायचं होतं की त्यांची वागणूक योग्य असली तरच त्यांना मानवी हक्कांची मागणी करता येईल. ते कायम सर्वांना भेटत रहात आणि शांतपणे त्यांच्या कटु अनुभवांच्या कहाण्या ऐकत रहात.

एका वर्षानंतर भारतीयांचा मतदानांचा हक्क हिरावून घेणारा कायदा होऊ घातला होता. गांधीजींनी त्या कायद्याला विरोध करण्याचा आदेश दिला त्यांनी स्वयंसेवकांची यादी केली. खिचन तरुण, मुसलमान आणि पारशी व्यापारी, हिंदू कारकून सर्वांना त्यांच्या सामाजिक कल्याणासाठी एकत्र काम करायला लावलं. त्यांच्या नेतृत्वाखाली लोक कामाला लागले कुणी त्यांनी तयार केलेल्या निषेध पत्राच्या प्रती लिहून काढल्या, काहींनी पैसे दिले, आणि इतरांनी हा लोकांना जाणवणारा संदेश दूरवर राहणा-या लोकांना पोचवला. महिन्याभरात पैसा गोळा झाला. निषेधाच्या १०,००० सह्या गोळा झाल्या. निषेध पत्राच्या छापलेल्या प्रती गव्हर्नर, नाताळचे प्रमुख, भारताचे व्हाइसरॉय इंग्लंडची राणी व्हिक्टोरिया यांच्याकडे पाठवल्या गेल्या आणि नाताळ, भारत आणि इंग्लंडमधल्या वृत्तपत्रांनाही प्रती गेल्या. दक्षिण आफ्रिकेत भारतीयांना मिळणा-या वार्ट वागणुकीच्या बातमीला खूप प्रसिद्धी मिळाली. तो कायदा झाला आणि भारतीयांना मतदानाचा हक्क गमवावा लागला पण या सगळ्या प्रक्रियेत त्यांनी उदासीनता टाकून दिली. भीती मनातून काढून टाकली आणि ते सगळे सरकारनं अन्यायकारक कायदा केला तर आव्हान कसं द्यायचं हे शिकले. गांधीजींनी लवकरच 'नाताळ भारतीय काँग्रेस'ची स्थापना केली, तिच्या कामाचा आराखडा, नियम ठरवले आणि स्वतः सभासदांकडून देणग्या गोळा केल्या.

दक्षिण आफ्रिकेतल्या २० वर्षांच्या वास्तव्यात गांधीजींनी भारतीयांना अशा अनेक काळ्या कायद्यांना विरोध करायला शिकवलं. एका कायद्यानुसार सर्व भारतीय प्रौढांना वर्षाचा ४० रु. कर भरावा लागे. दुस-या एका कायद्यान्वये भारतात झालेली लग्नं बेकायदेशीर मानली जात, तिसरा एक कायदा असा होता की भारतीयांनी त्यांच्या बोट्यांचे ठसे असलेली प्रमाणपत्रं कायम बरोबर बाळगावी. साधारणपणे बोट्यांचे ठसे गुन्हेगारांचे घेतले जातात.

याचा निषेध म्हणून गांधीजींनी शेकडो पत्रं लिहिली आणि पाठवली. अनेक मान्यवर लोकांना याबाबतचं आवाहन आणि अनेकांच्या सह्यांच्या विनंत्या पाठवल्या. ते महत्त्वाच्या पदांवरच्या सरकारी अधिका-यांनाही भेटले. तेव्हा वृत्तपत्रातल्या मजकुरांनं आणि सभामधल्या भाषणांनी काहीही घडेना तेव्हा गांधीजींनी नवीन शस्त्र परजलं - सत्याग्रह! वाईट गोष्टींना अहिंसक मार्गानं केलेला विरोध.

आता गांधीजींनी भारतीयांना बोटांच्या ठशांनी नोंदणी करण्यावर बहिष्कार टाकायला सांगितला. त्यांनी भारतीयांना अनेक दिवस चालणा-या अहिंसक लढ्यासाठी तयार व्हायला सांगितलं. गरज पडली तर जेलभरो आंदोलन, मरण आलं तरी चालेल पण ह्या अन्याय नष्ट करायचा असेल तर स्वेच्छेनं त्रास पत्करणं हा सर्वात कमी वेळाचा उपाय आहे. त्यांनी त्यांना इशारा दिला की केवळ गांधीजींवर अवलंबून राहून त्यांना त्यांचं ईप्सित साध्य होणार नाही तर, त्यांनी सुचवलेला कार्यक्रम समजून घेऊन आणि त्याप्रमाणे कृती करूनच ते होईल. त्यांच्या सूचना लोकांना हिंदी, गुजराथी, तमिळ आणि तेलगू भाषांमधून समजावून दिल्या होत्या. त्यांच्या सेनेनं ही लढाई संपूर्ण अहिंसेनं लढायची शपथ घेतली. या सैन्यात रस्त्यावरची सामान्य माणसं, कारागीर, विक्रेते, खाणमालक, व्यापारी आणि स्त्रिया सामील झाल्या. गांधीजींनी ह्या निःशस्त्र, शांततापूर्ण, शिस्तशीर ५००० लोकांच्या सैन्याचं पायी चालत नेतृत्व केलं. ते त्यांच्या जथ्याबरोबर चालत, त्यांच्याबरोबर उघड्या आकाशाखाली झोपत, त्यांच्याबरोबर अर्धाकच्चा भात आणि पातळ आमटी खात. ते आजारी माणसाची सेवा करत, मागे पडणा-यांचं मनोरंजन करत, त्या सर्वांसाठी स्वयंपाक करत आणि त्यांना वाढत. त्यांच्या मानसिक ताकदीला शोभेल अशीच त्यांची शारीरिक ताकद होती. २५०० लोकांना सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. १००० लोक आयुष्यातून उठले, काही शहीद झाले. ह्या नेत्याबरोबर, एरवी ऐषआरामाच्या जगण्याची सवय असलेल्या व्यापा-यांनी तुरुंगात खडी फोडली, झाडू मारण्याचं काम केलं. कस्तुरबादेखील सत्याग्रहात सामील झाल्या आणि त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला.

इंग्लंडमध्ये गांधीजींच्या मोहिमेला सहानुभूती मिळत होती. भारतात काँग्रेसच्या बैठकांमध्ये दक्षिण भारताच्या प्र नाची चर्चा होत असे. सर वेदरबर्न तेव्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले, ते म्हणाले, "हिंदू आणि मुसलमान खांद्याला खांदा लावून उभे राहिले तर काय घडू शकतं त्याचं ताजं उदाहरण दक्षिण आफ्रिकेत पहायला मिळतं आहे. गांधीजींच्या उत्कृष्ट नेतृत्वाखाली भारतीयांनी जी निर्धारची भूमिका घेतली तिच्याबद्दल आभार प्रदर्शित करायला हवेत." गांधीजींच्या पदयात्रेचा रोजचा खर्च रु. ३२०० होता. त्यासाठी त्यांना पैसे हवे होते. भारतात पैशांसाठी आवाहन करण्यात आलं. स्त्रियांनी अंगावरून काढून बांगड्या, अंगठ्या दिल्या. राजकुमारांनी आणि मोठ्या धंदेवाल्यांनी हजारो रुपये दिले. टागोरांनी जमवलेली देणगी पाठवली अशा प्रकारे दीर्घमुदतीची तयारी असलेली लढाई भारतीयांना उपकारक समझोता होऊन थांबली. जर आत्मप्रतिष्ठा पणाला लागत नसेल तर गांधीजी तडजोडीला कायम तयार असत.

भारतात अनेक नेते होते. तरी गांधीजी भारतात परत आल्यावर त्रस्त लोकांनी, शेतक-यांनी, कामगारांनी त्यांची मदत घेतली. त्यांच्या प्रयत्नांतूनच चंपारण्यातली शेकडो वर्षांची सक्तीनं निळीचं उत्पादन करण्याची प्रथा नष्ट झाली, वेठबिगारीची पद्धत बंद झाली. गांधीजींनी स्थानिक प्र नांवर लोकांनी स्वतःच उपाय शोधावेत याला कायम प्रोत्साहन दिले. अशा प्रकारच्या सगळ्या असंतोषाला प्रसिद्धी मिळाली आणि भारतभरच्या लोकांचं लक्ष तिनं वेधून घेतलं.

गांधीजींनी जेव्हा जेव्हा जनतेमधून चळवळी उभ्या केल्या तेव्हा त्यांनी कायम त्याच युक्त्या वापरल्या. चंपारण्य, खेडा आणि बारडोलीच्या शेतक-यांच्या चळवळींखेरीज गांधीजींनी आणखी चार मोठ्या चळवळींचं नेतृत्व केलं आणि त्या त्यांच्या सेनापतीपदाच्या ३० वर्षांच्या कारकीर्दभर चालल्या. भारतभर प्रवास करीत आणि प्र नाचे सर्व तपशील समजून घेत असत.

ते हजारो लोकांच्या मुलाखती घेत आणि दिवसाकाठी १८ ते २० तास काम करत. सरकारशी लढा देण्यात गुंतलेल्या लोकांकडून माहिती मिळवत. ते हजारो

सार्वजनिक सभामध्ये बोलत आणि शिस्तीचे काही नियम घालून देत. अहिंसा हा त्यांनी निवडलेला मार्ग होता. त्याबद्दल ते म्हणत, “देशापुढे आणखी एक उपाय आहे. तलवारी उपसणं. ते शक्य असतं तर भारतानं अहिंसेची शिकवण मानली नसती. नुसती भाषणं देऊन आणि मिरवणुका काढून स्वराज्य मिळणार नाही. इच्छाशक्ती तीव्र असायला हवी. आपण शूर शिपाई व्हायला हवं, पळून जाण्याची इच्छा नसलेले शूरवीर! तुम्ही सर्वांनी आपले प्राण देण्याची वेळ आली तरी, मागे हटता कामा नये. हे मिळवायचं असेल तर पुरुषार्थ जागा हवा. मारण्याऐवजी, गरज असली तर स्वतः मरायला लागेल. कोणाचा जीव घ्यायचा असेल तरी आपल्याला मरणाची भीती असतेच तरीही ते सोपं वाटत असेल तर कुणाचा जीव वाचवण्यासाठी मरण पत्करणं कठीण का वाटावं? दुस-यांचे जीव घेणं यात शौर्य नाही. आपल्या सन्मानासाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी प्राण देण्यात खरं शौर्य आहे.

त्यांच्या अहिंसा सेवेमध्ये स्त्रिया, मुलं आणि वृद्ध माणसंही असत. मुलांच्या पथकाला वानरसेना म्हणत. गांधीजींचा अहिंसेवर इतका दृढ विश्वास होता की, कधी कुठे हिंसा घडली तर ते आपला सत्याग्रह मागे घेत. त्यांना छुपं युद्ध मान्य नव्हतं. ते नेहमी पुढे काय करणार आहेत ते घोषित करत असत. आणि लोकांनी त्यांचा राग, तिरस्कार आणि सूडाची भावना आपल्या हृदयातनं काढून टाकावी असं ते म्हणत.

गांधीजी लोकांकडून काम करून घेताना त्यांना कधीही खोटी आशा दाखवत नसत. ते त्यांच्या सैनिकांना सांगत, “त्यांच्यावर लाठीहल्ला होईल. तुरुंगवास घडेल. बंदुकीच्या गोळ्या त्यांना लागतील. फाशीच्या तक्तावर चढावं लागेल आणि निषेधासाठी हातही उगारता येणार नाही. त्यांची संपत्ती जप्त होऊ शकेल. त्यांचा मंत्र होता. “करेंगे या मरेंगे” त्याचा अर्थ दुःख सहन करणं असा होता आणि त्यामुळेच शत्रूचं हृदय पाझरू लागेल”

त्यांनी परदेशी कपड्यांची होळी करण्याचं लोकांना आवाहन केलं, जमिनीवरचा कर न भरण्याचं आंदोलन केलं, मिठाचा सत्याग्रह केला, सरकारी शाळा, महाविद्यालयं

आणि न्यायालयं यांच्यावर बहिष्कार घातला. लोकांना त्यांनी रचनात्मक कामं करण्याचं आवाहन दिलं. त्यांना लोकांनी सूतकताई करायला आणि विणकाम करायला लागावं असं वाटत होतं. ग्रामीण पंचायतींचं पुनरुज्जीवन करणं, राष्ट्रीय शाळा आणि महाविद्यालयं स्थापन करणं ही देखील त्यांची इच्छा होती. त्यांची एका वर्षात स्वराज्य मिळवून आणायची घोषणा अपयशी ठरली. पण लोकांची मनं मात्र बांधलेली होती ती मुक्त झाली. मोठ्या प्रमाणावर जनतेला जागं करणं हा मोठा फायदा होता. दांडी यात्रेनं लोकांवर जादू केली. शेकडो स्त्रिया त्यांचे पडदे, बुरखे दूर करून नैसर्गिक मीठ गोळा करायला आल्या. त्यांनी पुरुषांच्या बरोबरीनं आपणही राष्ट्राची सेवा करू शकतो हे सिद्ध केलं. त्यांनी परदेशी मद्य आणि परदेशी कापड विकणा-या दुकानांसमोर धरणी धरली. भारताच्या राजकीय इतिहासात प्रथमच गांधीजींनी अहिंसक असहकाराचं धोरण एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर राबवलं.

गांधीजी युद्धाची परिभाषा वापरत आणि अहिंसक लढ्याचं वर्णन करत. “मी युद्ध करायला बाहेर पडलेलो आहे. ज्याप्रमाणे अफ्रीदी योद्धा बंदुकीशिवाय राहणार नाही. त्याचप्रमाणे तुम्हा अहिंसेच्या योद्ध्यांचं टकळी आणि चरख्याशिवाय चालणार नाही. चरखा तुमची बंदूक आहे आणि सुताचे गुंडे तुमची काडतुसं. स्वातंत्र्याचं रक्षण बंदुकांनी होणार नाही तर हातानं कातलेल्या सुताच्या गुंड्यांनी होईल.

तुम्ही घरसानाच्या मिठाच्या साठ्यावर आक्रमण कराल आणि यालाच पुढे लोक घरसानाची लढाई म्हणतील. गांधीजींच्या लढाईत तोफा, बंदुका, बॉम्ब यांना स्थान नव्हतं. त्यांच्या सैनिकांची शस्त्रं म्हणजे शौर्य, देशभक्ती, सहनशक्ती आणि आत्मसमर्पण ही होती.

गांधीजींना भिन्नेपणापेक्षा हिंसा जास्त मान्य होती, पण त्यांनी शारीरिक शक्तीपेक्षा आत्म्याची शक्ती मोठी मानली. तिला जास्त महत्त्व दिलं. त्यांना एकदा विचारलं होतं, “अॅटम बॉम्बनी तुमच्या अहिंसेवरच्या विश्वासाला धक्का दिला असेल ना?” ते म्हणाले, “धक्का तर नाहीच दिला उलट त्यानं सत्य आणि अहिंसा ही जगातली सर्वात

सेनापती

१२५

बलाढ्य शक्ती आहे हे मला दाखवून दिलं. त्यांच्यापुढे अॅटम बॉम्बचा काहीही प्रभाव पडणार नाही." ते म्हणत, "भारतानं जर अहिंसेच्या मार्गानं स्वातंत्र्य मिळवलं तर जगातल्या सर्व शोषितांना दिलासा मिळेल की त्यांचं स्वातंत्र्य दूर नाही."

**

लेखक

गांधीजींनी बरीच पुस्तकं लिहिली. त्यातली बरीचशी पुस्तकं म्हणून लिहिली नव्हती. त्यांच्या सत्य आणि अहिंसा, स्वदेशी आणि चरखा यांच्यावरच्या लेखांचे, भाषणांचे संग्रह आणि स्त्रियांपुढे, विद्यार्थ्यांपुढे, राजांपुढे झालेल्या भाषणांचे संग्रह या स्वरूपात पुस्तकं झाली.

गांधीजींना फार चांगले लेखक म्हणून ओळखत असत. त्यांनी कधीही कानांना सुखद म्हणून सुंदर भाषेचे प्रयोग केले नाहीत किंवा ते कुठल्या शैलीच्या आहारी गेले नाहीत. त्यांची स्वतःची अशी जोरदार ओघवती शैली होती. त्यांच्या लेखनात त्यांच्या आशा, त्यांचा विश्वास, त्यांची दुःखं त्यांच्या निराशा प्रतिबिंबित होत. त्यांच्या जीवनपद्धती-प्रमाणेच त्यांची लेखनशैली साधी, स्वच्छ, नेमकी आणि अकृत्रिम होती. काही ब्रिटिश व्हाइसरॉय म्हणत की गांधीजी जे म्हणायचं ते उत्तम इंग्रजीत म्हणत, त्यांचं लेखन थेट भिडत असे आणि त्यांचे शब्द वेचक असत. गांधीजी म्हणत की मागे विचाराचं बळ असल्याशिवाय त्यांच्या तोंडून किंवा लेखणीतून एकही शब्द निसटत नसे.

ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीतल्या एका प्राध्यापकांनी गोलमेज परिषदेच्या वेळचं गांधीजींचं भाषण तयार करायला त्यांना मदत केली होती. त्यांनी म्हटलं होतं, “गांधीजींचं इंग्रजीतल्या अव्ययांवर जेवढं प्रभुत्व आहे तेवढं असलेला दुसरा कोणी भारतीय मला माहीत नाही. मी खूप मेहनत घेऊन मजकूर तयार करत असे. गांधीजी त्यावर एक नजर फिरवत आणि कुठेतरी एकदोन अव्ययांचा बदल करत आणि त्यानं एवढा चमत्कार व्हायचा की माझा अर्थ बदलून तो गांधीजींचा अर्थ व्हायचा.”

गांधीजींनी निवडक इंग्रजी लेखकांचं साहित्य आणि बायबल काळजीपूर्वक वाचलं होतं त्यामुळे अचूक शब्द निवडण्याची कला त्यांच्यापाशी होती. त्यांचं वाचन अफाट होतं आणि त्यांनी ते सर्व पचवलेलंही होतं.

त्यांनी तरुणपणी भारतीय विद्यार्थ्यांसाठी "लंडन गाइड" नावाची पुस्तिका लिहिली होती. तो त्यांचा लेखनाचा पहिला प्रयोग होता. त्यात लंडनचे बरेच उपयुक्त तपशील होते. त्यानंतर दोन पुस्तिका त्यांनी लिहिल्या, "अॅन अपील टु एव्हरी ब्रिटन" आणि "द इंडियन फ्रॅंचाइज" पहिल्या पुस्तिकेत नाताळमधल्या भारतीयांची परिस्थिती आणि दुसरीत नाताळमधल्या भारतीयांच्या मताधिकाराबद्दल लिहिलं होतं. त्यानंतर आलेल्या "ग्रीन पॅम्प्लेट"ची भाषा सरकारी अहवालांसारखी निवेदनाची होती. प्रथम प्रकाशनानंतर एक महिन्यानं त्यांनी दुसरी सुधारित आवृत्ती छापली या पुस्तिकेचा सारांश जेव्हा दक्षिण आफ्रिकेतल्या वृत्तपत्रांनी छापला तेव्हा तो वाचून युरोपीयन लोक संतप्त झाले. याचा परिणाम असा झाला की त्यानंतर जेव्हा गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेत आले तेव्हा संतप्त गो-यांनी त्यांना घेरलं आणि त्यांना मारून टाकण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना असा अनुभव आला की त्यांचं लेखन संक्षिप्त करता येत नसे. त्यांना स्वतःला कमीत कमी शब्दात लेखनाची कला साध्य होती. त्यांनी काँग्रेसची घटना तयार केली होती आणि अनेक ठराव लिहिले होते.

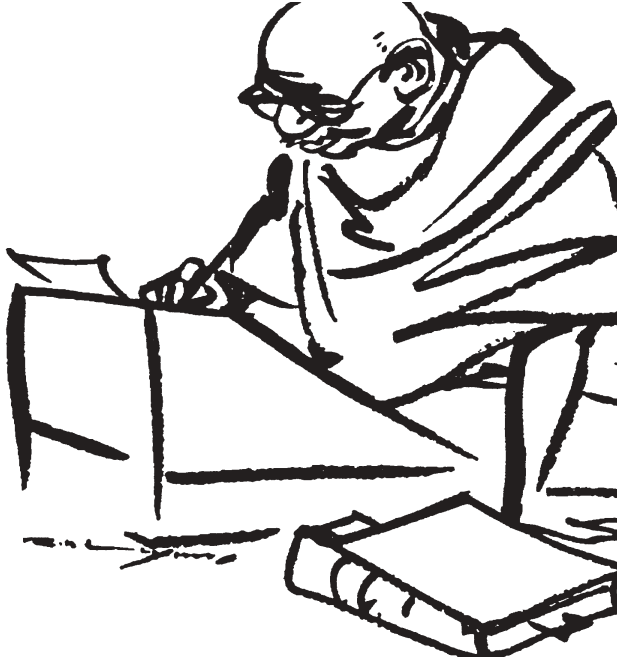
गांधीजींच्या आहाराच्या प्रयोगांविषयी त्यांच्या "अ गाइड टु हेल्थ" नावाच्या पुस्तिकेत नोंदी आहेत. त्यांनी गुजराथी "इंडियन ओपीनियन" मध्ये लिहिलेल्या लेखांचं ते इंग्रजी भाषांतर आहे. हे पुस्तक भारतात आणि विदेशात खूप लोकांनी वाचलं आणि त्याची इंग्रजीत, युरोपियन भाषांमध्ये आणि भारतीय भाषांमध्ये भाषांतरं झाली.

जेव्हा एखादी कल्पना त्यांच्या मनाचा ताबा घेत असे तेव्हा कोण काय म्हणेल याची जराही भीती न बाळगता ते त्याबद्दल लिहीत असत. त्यांची लिहिण्याची ऊर्मी इतकी तीव्र असे की ते धावत्या गाडीत आणि हलत्या बोटीतही लिहीत असत. १८९६ मध्ये भारतात परत येताना त्यांनी बोटीवर "द ग्रीन पॅम्प्लेट" लिहिलं. त्यांचं "हिंदी

स्वराज्य” हे आधुनिक संस्कृतीवरचं टीकात्मक लेखन त्यांनी सलग इंग्लंड ते दक्षिण आफ्रिकेच्या सागरी प्रवासात १९०९ मध्ये लिहिलं. ते बोटीवर मिळणारं लेखनसाहित्य वापरत आणि उजव्या हातानं लिहून दमायला झालं तर ते डाव्या हातानं लिहीत, दहा दिवसात त्यांनी ते पुस्तक पूर्ण केलं. टॉलस्टॉय यांनी ते वाचलं आणि म्हणाले की, “अहिंसक मार्गांनी विरोध करण्याचा मार्ग भारतापुरताच महत्त्वाचा नाही तर तो संबंध जगाच्या दृष्टीनं महत्त्वाचा आहे.” कन्स्ट्रक्टिव्ह प्रोग्रॅम” नावाची पुस्तिका देशाच्या उभारणीच्या संदर्भात होती ती त्यांनी रेल्वेत लिहिली. त्यांच्या लेखनात क्वचितच काही दुरुस्तीच्या खुणा असत त्यात बदलही क्वचित करावा लागे. हे का शक्य होत असे याबद्दल ते म्हणत की, “सत्याच्या उपासनेतून ही अध्यात्मिक शिस्त येते तिच्यामुळे हे शक्य होतं.”

एखाद्या कल्पनेचं भाषांतर करताना अचूक शब्द निवडण्याची त्यांची क्षमता विलक्षण होती. ते कधीही शब्दाला शब्द असं भाषांतर करत नसत. “डेथ डान्स”ला ते “पतंग-नृत्य” म्हणत. रस्किनचं “अन टु द लास्ट” वाचल्यानंतर त्यांना वाटलं की हा तर आपल्याच विश्वासांचा प्रतिध्वनि आहे. त्यांनी ते गुजराथीत भाषांतरीत केलं. त्याचं नाव त्यांनी “सर्वोदय” ठेवलं. कार्लाइलच्या लेखनातून काही भाग आणि कमाल पाशाच्या चरित्राचा काही भाग त्यांनी गुजराथीत आणला. त्यांनी लिहिलेला “स्टोरी ऑफ अ सत्याग्रही” हे जणू दुस-या भाषेत आलेलं प्लेटोचं “डिफेन्स अँड डेथ ऑफ सॉक्रेटिस” आहे. गांधीजी तुरुंगात होते तेव्हा त्यांनी आश्रम भजनावलीचं इंग्रजीत भाषांतर केलं आणि काही भारतीय संतकवींच्या काही कवितांचंही भाषांतर केलं. या पुस्तकाचं नाव “साँगज् फ्रॉम प्रिझन” असं होतं.

गांधीजींनी त्यांचं आत्मचरित्र गुजराथीत लिहिलं. त्यांनी अशा साध्या पण प्रभावी लेखनशैलीची वाचकांना ओळख करून दिली की त्यामुळे गुजराथी भाषा ही लोकांची भाषा झाली. या आत्मकथेचं इंग्रजी भाषांतर “द स्टोरी ऑफ माय एक्सपेरिमेंटस् विथ ट्रूथ” अनेक मान्यवरांना उत्तम साहित्यकृती म्हणून मान्य झालेलं आहे. त्या आत्मकथेतून

या जगप्रसिद्ध व्यक्तीचं व्यक्तिमत्त्व तर उलगडत जातंच पण त्याचबरोबर त्यांच्या लेखणीतून साकारलेली त्यांचे पालक, पत्नी, मित्रमंडळी यांची चित्रं पहायला मिळतात. त्यातले नाट्यपूर्ण प्रसंग आणि उत्सुकता कायम ठेवण्याची शैली, अधले मधले संवाद यांनी वाचक खिळून राहतात. जवळ जवळ सर्व भारतीय भाषांमध्ये या आत्मकथेचं भाषांतर झालं. आणि इंग्रजी, फ्रेंच, रशियन, जर्मन, चिनी आणि जपानी भाषेतही ती भाषांतरित झाली.

त्यांच्या सर्व लेखनात सत्य आणि उच्च नैतिक मूल्यांचा आग्रह असतो. पण ते लेखन म्हणजे असे वागा असे वागू नका याची कोरडी यादी नाही. त्यांनी मुलांसाठी बालपोथी आणि नीतिधर्म ही नैतिक शिकवणुकीची पुस्तकं लिहिली. मुलांना जो प्रत्यक्ष

आचरणात आणता येणार नाही असा काहीही उपदेश त्यांना करायला नव्हता. ते आश्रमातल्या मुलांना जी पत्र लिहीत ती गंमतीशीर पण असत आणि त्यात काही सूचनाही असत. ते फार मोठे पत्रलेखक होते आणि एका दिवसात ५० पत्र लिहू शकत. त्यांच्या सुमारे एक लाख पत्रांचा संग्रह त्यांच्या लेखनसाधनेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

गांधीजी “कलेसाठी कला” या विचारप्रणालीच्या विरुद्ध होते. त्यांच्या मते कलेला सत्याचं अधिष्ठान असलंच पाहिजे आणि जर साहित्य माणसाला प्रगतीकडे नेत असेल तरच त्याचं काही मूल्य आहे असं ते म्हणत. भारतातल्या अर्धपोटी जनतेला चांगल्या गोष्टीची भूक होती आणि शेतकरी बैलांना हाकताना आवडीनं म्हणेल अशा छोट्या गाण्यांची जरूर होती असं त्यांना वाटे म्हणजे ते वाईट शिव्या विसरून जातील. साहित्यिकांच्या अधिवेशनात त्यांनी लेखकांना उद्देशून म्हटलं, “तुमच्या मनात या लाखो मूक लोकांना काय हवं आहे आणि त्यांना काय आवडेल, पचेल याचा विचार तरी येतो का? आपलं साहित्य कोणासाठी असणार आहे? मी त्यांना काय वाचून दाखवायचं?” एक उदाहरण म्हणून ते डीन फरार या लेखकांच्या “लाइफ ऑफ खाइस्ट” या पुस्तकाचा उल्लेख करत. इंग्लंडमधल्या सामान्य लोकांना कळेल अशा भाषेत हे पुस्तक लिहिलं आहे. गुजराथी “इंडियन ओपीनियन” मध्ये त्यांनी गुजराथीत अनेक विशेष स्त्री-पुरुषांची व्यक्तिचित्रं रेखाटली. त्यांचे आवडते कवि-तत्त्वज्ञ रामचंद्रभाई होते. त्यांचं चरित्र लिहिण्याची जेव्हा गांधीजींना विनंती केली तेव्हा ते म्हणाले, “मला त्यांच्याबद्दल लिहायचं असेल तर मला त्यांच्या घराचा, त्यांच्या खेळाच्या मैदानाचा काळजीपूर्वक अभ्यास करायला लागेल. त्यांच्या मित्रांना, शाळा-सोबत्यांना, नातेवाईकांना आणि अनुयायांना भेटावं लागेल.” अशा वेळी देखील त्यांचं मार्गदर्शक तत्त्व सत्य हेच होतं, कल्पना हे नव्हतं.

भारतीय महाकाव्यांमध्ये असलेले प्रसंग, उदाहरणं आणि नीतिमूल्यं यांचे संदर्भ गांधीजी नेहमी देत. राम, कृष्ण आणि महम्मदाच्या जीवनातल्या गोष्टी सांगत. यामुळे जनसमुदायाला या कल्पना समजणं सोपं जाई आणि गांधीजींना त्यांच्या हृदयाला

स्पर्श करण्याची विलक्षण शक्ती मिळत असे. समाजातल्या अभद्र गोष्टींवर टीकास्त्र सोडताना गांधीजी मागे पुढे पहात नसत. गो-या लोकांचा काळ्यांवर अत्याचार किंवा गुंडगिरी करणं सवर्णांनी हरिजनांवर अत्याचार करणं किंवा स्वार्थी काँग्रेसजनांनी शुभ्र खादीधारी गुंड होणं सर्वांवर गांधीजींची लेखणी चाबकासारखी कडाडून, तुटून पडत असे. त्यावेळी याविषयी त्यांनी जी भविष्यं वर्तवली, ती आजही खरी सिद्ध होत आहेत. एकदा लॉर्ड कर्झनन असं वक्तव्य केलं की, “सत्याचा आदर्श मानणं ही बरीचशी पा चात्य कल्पना आहे.” याला विरोध करताना गांधीजींनी रामायण, महाभारत आणि वेदांमधली अनेक उदाहरणं देऊन सिद्ध केलं की भारतात प्राचीन काळापासून लोक सत्यानंच वागत होते. त्यामुळे लॉर्ड कर्झन यांनी भारतावर जो निराधार अपमानकारक कलंक लावला आहे तो त्यांनी सभ्य ब्रिटिश माणूस म्हणून मागे घ्यावा. गांधीजी एकदा म्हणाले होते, “महम्मद आणि त्यांचा शांततेचा संदेश आज कुठे आहे? आज जर महम्मद भारतात आले तर त्यांच्या अनेक तथाकथित अनुयायांना ते दूर लोटतील आणि माझा सच्चा मुसलमान म्हणून स्वीकार करतील. त्याचप्रमाणे येशू ख्रिस्त माझा सच्चा ख्रिस्ती म्हणून स्वीकार करतील. पचिमेकडे ख्रि चन धर्म शिल्लक नाही, असता – तर युद्ध झालंच नसतं!”

गांधीजी म्हणत, “कवि त्यांच्या स्वनिर्मित स्वप्निल जगात राहतात” पण ते स्वतः चरख्याचे गुलाम आहेत आणि चरखा अन्य कुणीतरी निर्माण केला आहे. पण त्यांच्या विचारांच्या आणि भाषेच्या सौंदर्यानं तत्कालीन अनेक थोर माणसांवर खोलवरचा परिणाम झाला. त्यांच्या लेखनातले अनेक परिच्छेद हे सिद्ध करतात की गांधीजी लेखणीच्या काही फटका-यांमध्येच कशी जिवंत चित्रं साकार करत.

“म्हैसूरमध्ये एका पुरातन देवालयात मी एक दगडाची छोटी मूर्ती पाहिली. ती माझ्याशी बोलली. ती एक अर्धनग्न स्त्री होती आणि ती कामदेवाच्या बाणांनी विद्ध होऊन आपल्या वस्त्रांच्या चुण्यांशी झटापट करत होती. तिच्या पायांशी एक मेलेला विंचू पडला होता. तो विंचू पराभूत कामदेवाचं प्रतीक होतं. तिच्या अंगांगातून विंचूदंशासारखी काम-वेदना स्पष्ट अनुभवाला येत होती.”

“तुम्ही ओरिसामध्ये हाडांचे सापळे पाहिले आहेत? या गरीब, अर्धपोटी, उघड्या-वाघड्या माणसांमधून असे कलावंत होऊन गेले की ज्यांनी अस्थि, शिंगं आणि चांदी मधून चमत्कार घडवले आहेत. तिथं जा आणि पाहून या की अशा हीन-दीन शरीरातही असा आत्मा असतो की जो निर्जीव शिंगांमध्ये आणि धातूमध्ये प्राण फुंकू शकतो! गरीब कुंभारानं मातीतून काय चमत्कार करून दाखवला आहे ते पहा”

“ते ठिकाण नदीकिनारी होतं. छोट्या छोट्या टेकड्या झाडाझुडपांनी आच्छादित होत्या आणि त्यांच्या रांगेतून नदी वहात होती. नदी किनारा वाळूचा बनला होता. चिखलाचा नव्हता. नदीच्या पाण्यातच व्यासपीठ उभारलं होतं. व्यासपीठाच्या समोरच्या रस्त्यावर दुतर्फा बारा हजार स्त्री-पुरुष संपूर्णपणे शांत बसले होते.”

“पहाटे पहाटेच मी मलबारमध्ये प्रवेश केला. मी परिचित भागांमधून जात होतो तेव्हा अचानक मला एक “नयाडी” चेहरा भेटला. मी गेल्या वेळीही याला भेटलो होतो. अस्पृश्यतेविषयी चर्चा चालू असताना एक कर्कश आवाज ऐकू आला. माझ्याशी बोलणा-या लोकांनी सांगितलं, “आम्ही आपल्याला एक चालता बोलता जिवंत “नयाडी” दाखवतो.” त्याला सार्वजनिक रस्त्यावरून चालायला बंदी होती. अनवाणी दबकत दबकत तो शेतातून चालला होता. मी त्याला जवळ बोलावलं. घाबरत थरथरत तो आला. मी त्याला सांगितलं माझ्यासारखाच तुलाही रस्त्यावरून चालण्याचा अधिकार आहे. तो म्हणाला, “असं नाही होणार, ते शक्य नाही. मी रस्त्यावरून नाही जाऊ शकत.” आपण मला आता हास्यविनोद करत आपल्याशी बोलताना पहात आहात पण या सगळ्या हसण्या-खेळण्याच्या मागे तो ‘नयाडी’ चेहरा माझी पाठ सोडत नाही. मलबारमध्ये यात्रा करत असताना ही आठवण मला सतत टोचत राहिल.”

my dear Jawaharlal
 you must not be
 stunned rather re-
 joice that God gives
 strength to do his
 tools by duty I could
 not do otherwise as
 the author of non-cooper-
 tion, a heavy respon-
 sibility lies on my shoul-
 ders to guide me in
 writing you in-
 pressing of freedom
 + Carom-pore let me
 drink the cup to the
 full I am quite at
 peace with myself
 19 9/24 Yours sincerely
 Mahatma

गांधीजीचे हस्ताक्षर : उजव्या हाताने हाताने लिहिलेला मजकूर

(साभार : जवाहरलाल नेहरू संग्रहालय)

My dear Jambhar

We are living in strange times Sitla Sahai ^{may} defend himself ~~for some time~~ Please keep me informed of further developments what to do? Is he a lawyer? Had he ever any connection with revolutionary activity?

As for the Congress, it would be better to make it as simple as possible so as to enable the present remaining workers to cope with it. Good I know that your burden will be now increased.

But you
~~will~~ in
 can we
 I do not
 although
 I wish
 and he

3
 I want your mental peace. I know that you will serve the country even as manager of a business. I am sure that Father will not mind any decision you may arrive at as long as it gives you complete peace.

Yours

Baf

30 $\frac{9}{25}$

I see that I must reserve the right hand for M.J.

गांधीजींचे हस्ताक्षर : डाव्याहाताने हाताने लिहिलेला मजकूर
 (साभार : जवाहरलाल नेहरू संग्रहालय)

पत्रकार

एकोणिसाव्या वर्षी इंग्लंडला पोचल्यानंतर गांधीजी वृत्तपत्रांचे नियमित वाचक बनले. भारतात शाळकरी वयात ते वृत्तपत्र वाचत नसत. ते संकोची स्वभावाचे होते आणि चार लोकांमध्ये बोलू शकत नसत. २१ वर्षांचे असताना त्यांनी प्रथम “द व्हेजिटेरियन” या इंग्रजी साप्ताहिकात शाकाहार, भारतीय आहार पद्धती, सवयी आणि धार्मिक उत्सवांबद्दल लिहिले. त्यांच्या सुरुवातीच्या लेखनातही एखादी कल्पना साध्या सरळ भाषेत लिहिण्याची त्यांची क्षमता दिसून येते.

दोन वर्षांच्या विश्रांतीनंतर त्यांनी पुन्हा पत्रकारिकतेकडे लक्ष दिलं. त्यानंतर मात्र शेवटपर्यंत त्यांच्या लेखणीला कधीही विश्रांती मिळाली नाही. त्यांनी कधीही लोकांवर छाप टाकण्यासाठी लिहिलं नाही. अतिशयोक्तीसुद्धा ते काळजीपूर्वक टाळत असत. त्यांचं ध्येय सत्याची सेवा करणं, लोकांना शिक्षण देणं आणि देशासाठी उपयोगी पडणं हे होतं.

दक्षिण आफ्रिकेत पोचल्यावर तिस-याच दिवशी गांधीजींना न्यायालयात अपमानित केलं गेलं. त्यांनी ताबडतोब ही घटना स्थानिक वृत्तपत्रात प्रसिद्ध केली आणि रातारात प्रसिद्धी मिळवली.

३५व्या वर्षी त्यांनी इंडियन ओपीनियनची जबाबदारी स्वीकारली आणि त्या माध्यमातून दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांना एकत्र आणलं आणि मार्गदर्शन केलं. या साप्ताहिकाची गुजराथी आवृत्ती फिनिक्स आश्रमात लगेचच प्रकाशित होत असे. गुजराथी इंडियन ओपीनियनमध्ये आहारावर त्यांनी एक लेखमाला लिहिली आणि थोर स्त्री-पुरुषांच्या

जीवनांवरही लेखमाला प्रसिद्ध झाली. या दोनही साप्ताहिकांच्या प्रत्येक अंकात गांधीजींचे लेख असत. साप्ताहिकासाठी एक संपादक होते पण गांधीजीच सर्व जबाबदारी घेत. त्यांना लोकांना शिक्षण द्यायचं होतं, त्यातून त्यांचा विचार घडवायचा होता. गोरे लोक आणि भारतीय यांच्यामधल्या गैरसमजुती दूर करायच्या होत्या आणि भारतीयांना त्यांचे दोष दाखवून द्यायचे होते. इंडियन ओपीनियनच्या अंकात ते जीव ओतून लिहीत असत आणि दक्षिण आफ्रिकेत चालू असलेल्या सत्याग्रहाचा तपशीलवार अहवाल प्रसिद्ध करत. त्यांच्या लेखनातून परदेशांमधल्या वाचकांना दक्षिण आफ्रिकेचं खरं चित्र मिळत असे. अशा वाचकांपैकी विशेष वाचक होते. भारतात गोखले, इंग्लंडमध्ये दादाभाई नौरोजी आणि रशियात टॉलस्टॉय. दहा वर्षं या साप्ताहिकासाठी गांधीजींनी अतोनात कष्ट केले. त्यांना इंडियन ओपीनियनच्या बदल्यात दर आठवड्याला २०० नियतकालिकं मिळत. ती सर्व ते काळजीपूर्वक वाचत आणि इंडियन ओपीनियनच्या वाचकांच्या उपयोगी अशा बातम्या लिहीत.

वृत्तपत्रं एखाद्या कल्पनेचा प्रचार करण्यासाठी प्रभावी माध्यम आहे हे गांधीजींना माहीत होतं. ते एक यशस्वी पत्रकार होते पण तो त्यांनी आपला पोटपाण्याचा उद्योग कधी केला नाही. पत्रकारितेचा हेतू सेवा हा आहे असा त्यांचा विश्वास होता. “पत्रकारितेचा उपयोग कधीही स्वार्थी हेतूसाठी केला जाऊ नये किंवा त्यावर पैसाही मिळवू नये. आणि संपादकांवर कोणतंही संकट आलं किंवा पत्रावर आलं तरी परिणामांची तमा न बाळगता त्या पत्रांना देशाची मतं स्पष्टपणे मांडली पाहिजेत. पत्रकारांना खरोखरच जनतेच्या हृदयात स्थान मिळवायचं असेल तर त्यांना वेगळी धोरणं आखावी लागतील.”

आणि तरीही ते स्वतः घालून घेतलेले नियम अतिशय कडकपणे पाळत. ते कधीही भाषेला नटवत नसत, कधीही निष्काळजीपणे विधानं करत नसत आणि विनाकारण अनावश्यक विशेषणं वापरत नसत. ते निर्दोष भाषांतर करण्याबद्दल अतिशय जागरूक असत आणि शब्दांची निवड अतिशय साक्षेपीपणे करत त्यांना निनावी पत्रांचं वावडं होतं पण नियम म्हणून संपादकांना आलेली टीकेची पत्रंही छापत.

त्यांनी जेव्हा इंडियन ओपीनियन हाती घेतलं तेव्हा ते तोट्यात चालत असे. आणि त्याच्या फक्त चारशे प्रती खपत. त्यांना त्यातून फायदा नको होता पण स्वावलंबी नसलेल्या वृत्तपत्राचं संपादकपद सांभाळण्याची इच्छाही नव्हती. काही महिने ते केवळ हे वृत्तपत्र चालू रहावं म्हणून १२०० रु. दरमहा स्वतःच्या पदरचे देत. एकूण त्यांना २६००० रु. चा तोटा सोसावा लागला. याशिवाय नंतर त्यांनी जाहिराती न घेण्याचाही निर्णय घेतला. कारण त्यामुळे त्यांना आपल्या कल्पनांच्या प्रसारासाठी जास्त जागा मिळणार होती. त्यांना हेही दिसत होतं की जाहिराती स्वीकारल्या तर स्वतंत्रपणे काम करणं आणि नेहमी सत्य तेच लिहिणं शक्य होणार नाही. त्याचं निरीक्षण असं होतं – “सभासदत्वाच्या वर्गण्यांऐवजी मुख्यतः जाहिरातींवर अवलंबून राहणं हे अतिशय वार्ड होतं. जे वृत्तपत्र मद्यपानाविरुद्ध लिहितं तेच जाहिरातींमधून मात्र मद्याचा पुरस्कार करतं. नव्याणव टक्के जाहिराती संपूर्णपणे निरुपयोगी असतात आणि देशाला घातक असतात. अनेक जाहिराती फसव्या असतात, असभ्य असतात”

गांधीजींनी आपल्या वृत्तपत्राचा खप वाढावा म्हणून अयोग्य मार्ग स्वीकारले नाहीत. त्याचबरोबर इतर वृत्तपत्रांबरोबर कधीही स्पर्धा केली नाही. अंकात प्रसिद्ध झालेल्या कोड्यासाठी बक्षीस वगैरे कधीही ठेवलं नाही. त्यांना सभासदसंख्या वाढवण्यासाठी प्रलोभनं दाखवायचीच नव्हती. “यंग इंडिया किंवा नवजीवन यांचा खप एकदम वाढावा अशी माझी इच्छा नाही. त्यासाठी मी इतर वृत्तपत्रांवर त्यांनी माझं चरित्र प्रसिद्ध करू नये अशी बंदीही घालणार नाही.

भारतातही ३० वर्षं त्यांनी जाहिराती न स्वीकारता त्यांची नियतकालिकं चालवली. त्यांनी असं सुचवलं की प्रत्येक राज्यात जाहिरातीसाठी एकच माध्यम असावं आणि त्यांनी लोकांना उपयोगी वस्तूंची वर्णनं द्यावीत. “यंग इंडिया”चं संपादकपद स्वीकारल्यानंतर त्यांना गुजराथी वर्तमानपत्र सुरू करायचंच होतं कारण स्थानिक भाषेतलं वृत्तपत्र ही गरज जाणवत होती. ‘नवजीवन’ नावाचं हिंदी आणि गुजराथीत प्रसिद्ध होणारं वृत्तपत्र त्यांनी सुरू केलं ते अर्थात् “यंग इंडिया”चं स्थानिक रूप होतं. अनेक लेख त्यांनी या

वृत्तपत्रांमधून नियमितपणे लिहिले. जेव्हा “यंग इंडिया”चे १२०० वर्गणीदार होते तेव्हा नवजीवनचे १२००० होते. त्यांनी नवजीवनची वार्षिक वर्गणी ८ रु. वरून ४ वर आणली. त्यांनी या साप्ताहिकांची पृष्ठसंख्या जेव्हा कमी करायचा निर्णय घेतला तेव्हा त्यांनी वाचकांची क्षमा मागितली नाही किंवा जेव्हा त्यांनी नवजीवनला झालेल्या नफ्यातून ५०,००० रु. खादीच्या कार्यासाठी देणगी म्हणून दिले तेव्हाही त्यांनी वाचकांची क्षमा मागितली नाही.

ते अभिमानानं म्हणत, “माझी महत्त्वाकांक्षा सामान्य जनतेपर्यंत पोचण्याची आहे. हे स्थानिक भाषांमधूनच करणं शक्य आहे. माझी भाषा साधी आणि रांगडी आहे. नवजीवनचे वाचक घोडागाड्यांचे चालक आहेत, कामगार आहेत. मला हे पत्र शेतक-यांपर्यंत आणि विणकरांपर्यंत त्यांच्या झोपडीत पोचायला हवं आहे. ते त्यांच्या भाषेत मला हवं आहे. कारण भारत त्यांचाच आहे. इंग्रजी वृत्तपत्राचं संपादन करण्यात त्यांना आनंद नव्हता. कारण इंग्रजी वाचणारी लोकसंख्या फार कमी होती.

वाचकांनी स्वतःला वृत्तपत्राचे मालक समजावं अशी गांधीजींची इच्छा होती. सर्व भारतीयांना ते स्वतःचं वृत्तपत्र वाटावं त्यांनी ते गांधीजींचं वृत्तपत्र मानू नये असं त्यांना वाटायचं.

ते म्हणत की नवजीवनमध्ये भाषेच्या काही मोठ्या चुका झाल्या तर वाचकांनी ते घेणं बंद करावं आणि नवजीवन बहिष्कार संघटना स्थापन करावी. मदनीसांच्या चुका, वार्ताहरांच्या आणि इतर सहका-यांच्या चुका, खिळे जुळवणा-यांच्या नजरचुका, प्रुफं वाचणा-यांच्या हातून होणारे घोटाळे, यंत्र बंद पडणं, अंक पोष्टात उशीरा पोचणं या सगळ्याची जबाबदारी संपादकांवर आहे असं ते मानत. ते संपादक असताना कधीही त्यांच्याकडून मजकूर उशीरा आला म्हणून वृत्तपत्र उशीरा निघालं असं झालं नाही मग ते बर्माला असोत, श्रीलंकेत असोत किंवा इंग्लंडला.

गांधीजींसारख्या कार्यमग्न व्यक्तीनं अशा पत्राचं संपादन करणं ही सोपी गोष्ट नव्हती. ७०व्या वर्षीदेखील कधीकधी त्यांना रात्री दीड वाजता ‘हरिजन’चं काम करावं

लागे. कामांचं दडपण खूप असतानाच त्यांना लेखनही भरपूर करावं लागे. चालत्या गाडीत ते ब-याच वेळा लिहीत. त्यांचे काही महत्त्वाचे लेख किंवा संपादकीयांवर "लेखन रेल्वेगाडीत" असं लिहिलेलं असे. उजवा हात दमला तर ते डाव्या हातानं लिहीत. गंमत म्हणजे त्याचं डाव्या हाताचं अक्षर जास्त चांगलं यायचं. एखाद्या मोठ्या आजारातून बरे होत असतानाही ते दर आठवड्याला तीन ते चार लेख लिहीत असत.

भारतात त्यांनी एकही वृत्तपत्र तोट्यात चालवलं नाही. त्यांच्या इंग्रजी आणि स्थानिक भाषांमधल्या वृत्तपत्रांचे ४०,००० वर्गणीदार होते. ते तुरुंगात असताना ही संख्या ३००० वर आली. भारतातल्या तुरुंगातून जेव्हा त्यांची प्रथम सुटका झाली तेव्हा या साप्ताहिकांमधून त्यांची आत्मकथा क्रमशः प्रसिद्ध होऊ लागली. ही लेखमाला तीन वर्षं चालली आणि जगभरातल्या लोकांना ती आवडली. त्यांनी भारतभरच्या वृत्तपत्रांना त्यांच्या आत्मकथेचं पुनर्मुद्रण करण्याची अनुमती दिली होती. तुरुंगात असताना त्यांनी 'हरिजन' नावाचं आणखी एक साप्ताहिक सुरू केलं.

यंग इंडियासारखी याची किंमतही १ आणा होती. ते मुख्यतः अस्पृश्यांच्या सेवेसाठी होतं. अनेक वर्षं त्यात एकही राजकीय लेख नव्हता. ते प्रथम हिंदीमध्ये निघत असे. गांधीजींना तुरुंगातून आठवड्यातून तीनदा लिहायला परवानगी होती. इंग्रजी आवृत्तीसंदर्भात मागणीबद्दल त्यांनी मित्राला लिहिलं - "मी आधीच सांगून ठेवतो की इंग्रजी आवृत्ती योग्य प्रकारेच यायला हवी, त्यात वाचनीय मजकूर हवा आणि भाषांतरं अचूक हवीत. इंग्रजी साप्ताहिक अलिप्तपणे प्रकाशित करण्यापेक्षा हिंदी आवृत्तीवर समाधान मानावं असं माझं मत आहे. वृत्तपत्र स्वतःच्या पायावर उभं केल्याशिवाय मी चालवणार नाही." त्यांनी सुरुवातीला १०,००० प्रती काढण्याची सूचना दिली. असं तीन महिने करुन पहावं असं सांगितलं. दोन महिन्यात ते स्वावलंबी झालं. नंतर ते लोकप्रिय मतपत्र बनलं. नुसतं वृत्तपत्र राहिलं नाही. लोक ते करमणुकीसाठी वाचत नसत तर आदेशांसाठी वाचत. ते इंग्रजी, हिंदी, उर्दू, तमिळ, तेलगू, उडिया, मराठी, गुजराथी, कानडी आणि बंगाली एवढ्या भाषांमधून प्रसिद्ध होत असे. ते स्वतः हिंदी, उर्दू, गुजराथी आणि इंग्रजीत लेख लिहीत.

गांधीजींच्या वृत्तपत्रात कधीही चटकदार विषय नसत. त्यांनी अथकपणे रचनात्मक काम, सत्याग्रह, अहिंसा, आहार, निसर्गोपचार, हिंदू-मुसलमान ऐक्य, अस्पृश्यता, सूतकताई, खादी, स्वदेशी, कुटिरोद्योग आणि दारूबंदी यांच्यावर लिहिलं. त्यांनी शिक्षणाची दिशा बदलण्याचा प्रचार केला. आहाराच्या सवयींबद्दल लिहिलं आणि भारतभरातल्या लोकांच्या दोषांचेही ते कडक टीकाकार होते.

ते इतरांकडून काम करून घेण्यात कडक होते. त्यांचे सचीव महादेवभाई देसाई कधीकधी रेल्वेप्रवासात गर्दी टाळून प्रसाधनगृहात जाऊन बसत आणि त्याचं काम वेळेत पुरं करत. गांधीजींच्या मदतनीसांना सर्व गाड्यांची वेळापत्रकं माहीत असावी लागत. आणि टपाल केव्हा निघतं याच्या वेळाही माहीत असाव्या लागत कारण प्रकाशनासाठी त्यांना लेखी मजकूर वेळेत पोचावा लागे. एकदा गांधीजी ज्या गाडीनं प्रवास करत होते त्या गाडीला उशीर होत होता, बरोबर पाठवायचे लेख होते पण ते टपालानं पाठवायला वेळ नव्हता. तेव्हा इंग्रजी लेख एका मदतनीसाबरोबर पाठवले आणि अहमदाबादमधल्या त्यांच्या स्वतःच्या छापखान्यात छापण्याऐवजी मुंबईत छापून घेतले. अशाप्रकारे अंक वेळेवर बाहेर पडला.

यंग इंडियात लिहिलेल्या जहाल लेखांबद्दल गांधीजींना भारतात प्रथम तुरुंगवास घडला. वृत्तपत्राचा गळा घोटण्याच्या कोणत्याही सरकारी आदेशाचा त्यांनी स्वीकार केला नाही. जेव्हा त्यांच्या तीव्र भावना, विचार व्यक्त करण्यावर गदा येई तेव्हा ते लेखन थांबवत. त्यांचा विश्वास होता की कधीही त्यांनी त्यांच्या वाचकांना संपादकीय दिलं तर ते हातानं हजारो प्रती काढून त्या वाटतील. ते जिवंत आहेत तोवर त्यांचं वृत्तपत्र दाबलं जाईल पण त्यांचा संदेश दबणार नाही याचा त्यांना विश्वास होता. हाती लिहिलेलं वृत्तपत्र हा धाडसी काळातला धाडसी उपाय असेल ही त्यांना खात्री होती मग छापखान्यावर अवलंबून राहण्याची जरूर नाही आणि खिळे जुळवणा-याचीही आवश्यकता नाही. सरकारी आदेश न जुमानता १९१९ मध्ये त्यांनी बिन नोंदणीचं सत्याग्रह हे साप्ताहिक प्रसिद्ध केलं. हे एकपानी साप्ताहिक एक पैशाला विकलं जाई.

स्वतःच्या अनेक वर्षांच्या पत्रकारितेच्या अनुभवातून ते चांगल्या पत्रकारितेच्या परंपरांविषयी अधिकारानं बोलत, "वृत्तपत्रवाले म्हणजे चालते बोलते प्लेग झाले आहेत. लोक वृत्तपत्रांकडे बायबल, कुराण, गीतेप्रमाणे आदरानं पाहतात. एका वृत्तपत्रानं छापलं की दिल्लीत दंगा होणार आणि लोकांनी सगळ्या लाठ्या, सुरे खरेदी केले. पत्रकारांचं कर्तव्य लोकांना शौर्य शिकवणं आहे. त्यांना घाबरवून टाकणं नाही."

**

मुद्रक व प्रकाशक

गांधीजींनी इंडियन ओपीनियन, यंग इंडिया, नवजीवन आणि हरिजन या चार नियतकालिकांचं संपादन केलं. त्यांनी ती स्वतःच्या छापखान्यात छापली आणि प्रसिद्ध केली. त्यांना हे ठारूक होतं की जर इतर कुणाच्या मालकीच्या छापखान्यात पत्रं छापली तर त्यांना आपली सर्व मतं मोकळेपणानं लिहिता येणार नाहीत. इंडियन ओपीनियन या साप्ताहिकाची जेव्हा त्यांनी जबाबदारी घेतली तेव्हा ते तोट्यात चालत असे. त्यांना छापखाना शहरातून हलवून लांबच्या फिनिक्स आश्रमात हलवायचा होता. त्यांच्या मित्रांना वाटलं असं केलं तर नक्की छापखाना बंद पडेल. त्यांनी त्यांची सर्व छपाईची यंत्रसामग्री, अवजारं आणि खुर्च्या-कपाटं एका शेडमध्ये व्यवस्थितपणे लावली. एक जुनं इंजिन वापरून छापखाना चालवला जाई. त्याचं ऑफिस वेगळ्या खोलीत होतं. पगार देऊन तिथं कोणीही शिपाई किंवा नोकर नेमलेला नव्हता. इंडियन ओपीनियनचे अंक शनिवारी रवाना होत. शुक्रवार दुपारपर्यंत लेख जुळवले जात. आश्रमातले तरुण-वृद्ध सहकारी खिळे जुळवायला, छपाईला, कागद कापायला, घड्या घालायला, पत्ते चिकटवायला, गट्टे करायला मदत करत. रेल्वे स्थानकावर ते वेळेत पोचवावे लागत. नेहमी ते मध्यरात्रीपर्यंत कामं करत. जेव्हा कामाचं खूपच ओझं असे तेव्हा गांधीजी इतरांबरोबर शुक्रवारी रात्रभर जागे रहात. कस्तुरबा आणि इतर भगिनी त्यांना मदत करत. इंग्लंडमधून एकदा त्यांनी लिहिल होतं, "मला वाटतं सर्व स्त्रियांनी शनिवारी फीनिक्स प्रेसला जावं." इंडियन ओपीनियन रविवारी बाजारात येत असे.

इंडियन ओपीनियन प्रथम ज्या दिवशी फिनिक्स आश्रमात छापलं जात होतं, त्या रात्रीच इंजिन बंद पडलं. गांधीजी आणि आश्रमातले सर्व तगडे सहकारी यांनी हातानं चाक फिरवत फिरवत इंजिन चालू ठेवलं आणि वेळेवर अंक बाहेर काढला. या रचनेमुळे गांधीजींना छापखान्याच्या कामातले सर्व बारकावे लक्षात आले. ते लेख लिहीत, टाइप सेट करत, छपाईला मदत करत, आणि प्रुफं पहात. अनेक तरुण मंडळी शिकारू कामगार बनली. एकदा इंडियन ओपीनियनच्या एका अंकाचं सर्व संपादन आणि छपाई तरुण मुलांनी केली. सुरुवातीला इंडियन ओपीनियन चार भाषात छापलं जाई. इंग्रजी, हिंदी, गुजराथी आणि तमिळ. पुरेसे संपादक आणि खिळे जुळवणारे न मिळाल्यामुळे नंतर अंक फक्त इंग्रजी आणि गुजराथीत छापला जाई. तेव्हा गांधीजी भारतात आले आणि अडचारला गेले तेव्हा तिथली छपाईची प्रक्रिया त्यांनी किती तयार नजरेनं पाहिली होती, हे अॅनी बेझंट यांच्या लक्षात आलं.

साप्ताहिकांच्या छपाई खेरीज अनेक पुस्तकं, हिंदी, इंग्रजी आणि इतर भाषांमधलीही फिनिक्स आणि नवजीवन मुद्रणालयात छापली जात. गांधीजींनी सरकारला कधीही अनामत रक्कम दिली नाही. त्यांच्या लेखनातून त्यांना जे पैसे मिळत ते खादी उद्योगात जात. त्यांनी नवजीवन मुद्रणालयासाठी एका लाख रुपयांचा विश्वस्त निधी ठेवला होता.

वाईट छपाईला गांधीजी हिंसेचं कृत्य मानत. त्यांचा भर स्वच्छ मोकळा टाइप, टिकाऊ कागद आणि व्यवस्थित साधी आवरणं यावर असे. भारतात आकर्षक आवरणांची महाग पुस्तकं सामान्य गरीब वाचकांना परवडत नसत. त्यांच्या हयातीत नवजीवन मुद्रणालयानं अनेक पुस्तकं कमी किंमतीत छापली. त्यांची गुजराथीतली आत्मकथा फक्त १२ आण्यांना मिळे. देवनागरीतही या पुस्तकाची स्वस्त आवृत्ती छापली होती.

भारतभर एकच लिपी वापरली जावी असं गांधीजी आग्रहानं सांगत. त्याची गरज आणि फायदेही ते समजावत. तसं झालं तर वाचकांचा आणि छापखान्यांचा बराच वेळ आणि कष्ट वाचतील असं त्यांचं मत होतं. देवनागरी त्यांना पसंत होती कारण

जवळजवळ सर्व भारतीय भाषा संस्कृतपासून निर्माण झाल्या आहेत. इंडियन ओपीनियनच्या गुजराथी आवृत्तीत तुलसी रामायणाचं पानभर वर्णन हिंदी लिपीत छापलं होतं. 'हरिजन'साठी गांधीजींनी स्वतःच टाइप शोधला.

एकदा त्यांचा एक सहकारी छापखाना विकत घेणार होता, त्याला गांधीजींचा सल्ला असा होता – “तिथली यंत्रसामग्री नीट काळजीपूर्वक पाहून घ्या. सगळी यंत्रं 'डबल रॉयल' आहेत ना हे पहा. टाइप झिजलेले तर नाहीत ना हेदेखील बघून घ्या.”

त्यांना लेखनाचे अधिकार ही गोष्ट पसंत नव्हती. त्यांचं सर्व लेखन हे ते सार्वजनिक मालमत्ता समजत. मात्र जेव्हा त्यांना त्यांचं लेखन हेतुपूर्वक दूषित करण्याची शक्यता दिसली तेव्हा त्यांनी लेखनाच्या अधिकाराचे नियम पाळायला मान्यता दिली.

मुलांची पुस्तकं ठळक अक्षरात छापली जावीत, त्यासाठी उत्तम कागद वापरावा आणि प्रत्येक प्रकरणासाठी छान चित्र छपावं असे त्यांचे विचार होते. त्यांना छोट्या पुस्तिका जास्त आवडत. त्या मुलांना थकवून टाकत नाहीत आणि हाताळायलाही सोप्या पडतात. राष्ट्रीय शिक्षणाचा अधिकार हाती असलेल्या एका आश्रम बंधूनां एक पाठ्यपुस्तक छापलं. त्यात प्रत्येक पानावर चित्रं होती. आणि रंगीत आर्ट पेपरवर ते छापलं होतं. त्यानं मोठ्या अभिमानानं गांधीजींना विचारलं, “बापूजी, ते पाठ्यपुस्तक तुम्ही पाहिलं का? ती संपूर्ण कल्पना माझी आहे” गांधीजींनी त्याला म्हटलं, “होय. ते सुंदर आहे पण ते तुम्ही कोणासाठी छापलं आहे? किती वाचकांना पाच आणे किंमतीचं पुस्तक विकत घेणं परवडणार आहे? भारत हा लक्षावधी उपाशी लोकांचा देश आहे आणि त्यातल्या मुलांच्या शिक्षणाचे तुम्ही अधिकारी आहात. जर इतर पुस्तकांच्या किंमती एक आणा असतील तर तुमच्या पुस्तकाची दोन पैसे असायला हवी.” गांधीजींनी एकदा दोन आणे किंमत असलेलं एक साप्ताहिक ताब्यात घेतलं आणि त्याची किंमत एक आणा केली.

प्रकाशनात फक्त काटकसर हे त्यांचं ध्येय नव्हतं. एकदा नवजीवननं गोखल्यांच्या भाषणांचं आणि लेखांचं गुजराथी भाषांतर छपायचं ठरवलं. एक शिक्षणतज्ज्ञानं ते

भाषांतर केलं. जेव्हा पुस्तक छापून तयार झालं, तेव्हा गांधीजींना प्रस्तावना लिहिण्याची विनंती केली गेली. त्यांना ते भाषांतर चांगलं वाटलं नाही, ते समजून केलेलं नव्हतं त्यामुळे त्यांनी ते नष्ट करायला सांगितलं. त्यांना सांगितलं गेलं की त्यावर ७०० रु. खर्च झालेले आहेत तेव्हा ते म्हणाले, “यावर बाइंडिंग आणि आवरणाचा आणखी खर्च करून ते लोकांच्या समोर आणण्याजोगं आहे का? वाईट साहित्य लोकांच्या हाती देऊन त्यांची अभिरुची बिघडवावी असं मला वाटत नाही.” ते सगळे कागद जाळून टाकण्यात आले. रद्दी म्हणून ते विकण्याची परवानगीही मिळाली नाही.

गांधीजी कायम मुद्रण-स्वातंत्र्याचा आग्रह धरत. त्यांची मतं मोकळेपणानं छापण्यावर जेव्हा सरकारनं बंदी घातली तेव्हा त्यांनी साप्ताहिकं छापणं बंद केलं. त्यांच्या लेखन स्वातंत्र्याच्या प्रेमापोटी त्यांची मुद्रणालयं जप्त केली गेली, कागदपत्रांची नासधूस केली, त्यांना आणि त्यांच्या सहका-यांना तुरुंगात टाकलं गेलं. तरीही ते कधीही निराश झाले नाहीत आणि म्हणाले, “आपण यंत्र आणि टाइपाची मूर्ती फोडून टाकू. लेखणी हाच आपला छापखाना. सूत काढणा-यांचे हात हीच आपली छपाई यंत्रं. प्रत्येकानं माझा चालता बोलता कागद व्हा आणि तोंडानं बातम्यांचा प्रसार करा. यावर कोणतंही सरकार बंदी घालू शकणार नाही.”

***

नवीन पद्धती आणणारे

दक्षिण आफ्रिकेत असताना गांधीजींनी विजारीवर सँडल्स वापरायला सुरुवात केली. त्या काळी ते जरा वेगळं होतं. त्यांना झकपक बुटांपेक्षा सँडल्स जास्त पसंत होते कारण उन्हाळ्यात त्यांनं पाय थंड रहात आणि थंडीत आत मोजे घालता येत. ते स्वतः सँडल्स बनवत. तेव्हाच्या दक्षिण आफ्रिकेचे पंतप्रधान जनरल स्मटस् होते. हे हातानं बनवलेले सँडल्स मजबूत आणि आरामशीर असतात अशी कीर्ती त्यांनी ऐकली. त्यांना सँडल्स वापरून पहायचे होते. गांधीजींनी खास त्यांच्यासाठी सँडल्स करवून घेतले आणि त्यांना भेट दिले.

पारंपरिक, सर्वमान्य अशा पद्धतीपेक्षा वेगळ्या पद्धतीनं गोष्टी करण्याचा गांधीजींचा मार्ग होता. त्यांनी सुरु केलेल्या काही फॅशन्सचं लोक नंतर अनुकरण करत. काही मात्र लोकांनी न स्वीकारल्यानं नाहीशा होत.

जेव्हा प्रथमच ते काँग्रेस अधिवेशनाला गेले तेव्हा वेगळ्या जातीजमातींची तर वेगळी स्वयंपाकघरं होतीच पण वेगळ्या चवींचं अन्न वेगवेगळ्या स्वयंपाकघरात बनत होतं. ते थक्क झाले. जीवनातल्या बारीक सारीक गोष्टींनाही त्यांच्या मते महत्त्व होतं. त्यांना असं जाणवलं की लोकांनी हे भेदभाव सोडून देऊन एकीची भावना वाढवल्याशिवाय स्वराज्य मिळणार नाही! त्यांना ही नासधूस बंद करायची होती. किती पैसा, किती वेळ, किती श्रम वाया जात होते! खाण्यापिण्याच्या सवयीत सोपेपणा आणून हे सगळं वाचवायचं होतं. त्यांनी आहारावर अनेक प्रयोग केले. त्यांच्या आश्रमात साधं, बिनमसाल्याचं शाकाहारी अन्न सार्वजनिक स्वयंपाकघरात शिजत असे. मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती, हिंदू सर्वजण एका जेवणघरात बसून एकच शाकाहारी जेवण जेवत असत.

कच्च्या कोशिंबिरी, फळ, शेंगदाणे, उकडलेल्या भाज्या, हातसडीचे तांदूळ आणि हातानं दळलेली गव्हाची कणिक यांचं आहारातलं महत्त्व गांधीजी पटवून देत. ताजा गूळ किंवा मध यांच्यात साखरेपेक्षा अधिक जीवनसत्त्वं असतात हे स्पष्ट करून सांगत. पदार्थ वरून दिसतो कसा यापेक्षा आहारातल्या त्याच्या गुणधर्माचा विचार लोकांनी करावा याचं शिक्षण ते देत होते.

फैझपूर काँग्रेसमध्ये जमलेल्या मान्यवरांना आणि भेटीसाठी आलेल्यांना प्रथमच हातसडीच्या तांदुळाचा भात आणि कोंड्यासकट पोळ्या वाढल्या होत्या. काँग्रेसचं वार्षिक संमेलन खेड्यात घ्यावं ही गांधीजींची कल्पना होती. त्यापूर्वी ५० वर्ष उच्चशिक्षित नेते आणि बुद्धिजीवी लोक यांचा संमेलनात प्रमुख सहभाग होत. गांधीजींनी काँग्रेसला सामान्य जनतेत नेली आणि सामान्य माणसाचा चेहरा तिला दिला. साधा भारतीय पोषाख घालून ते हिंदीत श्रोत्यांना उद्देशून भाषण करीत.

फैझपूरमधल्या टिळक नगरच्या सर्व तपशीलांची योजना गांधीजींनी केली. ग्रामीण कामगारांनी ग्रामीण भागात मिळणा-या साहित्यातून टिळक नगर उभारलं. थोर-कलावंत नंदलाल बोस यांनी गांधीजींचं स्वप्न प्रत्यक्षात आणलं. झोपडीच्या भिंती आणि छप्पर बांबूचं केलं होतं. रंगीत बांबूच्या कमानींचा मार्ग करून तो टोपल्या टांगून सजवला होता. प्रवेशद्वारावर फडकणारा राष्ट्रीय झेंडा गांधीजींनी स्वतः केला होता. त्यानंतर काही वर्षांनी त्यांनी झेंड्याला पूर्ण रूप दिलं. त्यात आडवे तीन रंगाचे पट्टे होते. केशरी, पांढरा आणि हिरवा. पांढ-या पट्ट्यावर मधोमध गडद निळ्या रंगात चरख्याचं चित्र होतं. ते अहिंसेचं आणि भारतातल्या सामान्य माणसाचं प्रतीक होतं.

आपला साधा आणि अभिरूचीपूर्ण राष्ट्रीय पोषाख निर्माण करण्याचं श्रेय गांधीजींना आहे. जेव्हा त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेत ऐतिहासिक पदयात्रा काढली तेव्हा शेकडो खाणकामगार आणि वेठबिगार सामील झाले. ते बहुतेक दक्षिण भारतातले होते. सर्वांचा छळ झाला, बरेच तुरुंगात गेले आणि काहींना प्राणही गमवावे लागले. त्यांबद्दलचा आपलेपणा आणि सहानुभूती व्यक्त करण्यासाठी गांधीजी त्यांचा पोषाख कुडता आणि

लुंगी वापरू लागले. चालण्याच्या काठीऐवजी ते लाठी घेऊ लागले आणि खांद्यावर झोळीसारखी पिशवी.

सरकारच्या दडपशाहीला हिंसेला विरोध करण्यासाठी गांधीजींनी सत्याग्रह, अहिंसा, असहकार आणि सामूहिक सविनय कायदेभंग ही प्रभावी शस्त्रं निर्माण केली. पाशवी सत्तेला असहकारानं कडक विरोध दर्शवणारे म्हणून ते भक्त प्रल्हाद आणि बिभीषणाचं उदाहरण देत. त्यामुळे ती आपली स्वतःची कल्पना नाही असं ते सांगत मात्र ते विरोधाचं तंत्र राजकारणात आणणं आणि धीटपणे ते सरकारला विरोध करण्यासाठी जनतेला शिकवणं मात्र त्यांची स्वतःची देणगी होती. त्या प्रयत्नाला यशही दांडगं मिळालं. एकदा एका विदेशी पत्रकारानं त्यांना विचारलं, “अॅटम बॉम्बनं तुमचा अहिंसेवरचा आणि सत्यावरचा विश्वास उडवून दिला नाही का?” गांधीजींनी उत्तर दिले, “नाही. सत्य आणि अहिंसेवरचा माझा विश्वास अढळ आहे. ती उच्चतम धैर्याची अशी प्रतीकं आहेत की त्यांच्यापुढे अॅटम बॉम्ब निष्प्रभ ठरेल. अहिंसा ही एकमेव गोष्ट आहे की जिला अॅटम बॉम्ब नष्ट करू शकणार नाही” भारतातल्या जनसामान्यांच्या शक्तीला जागं करण्याचं जे काम गांधीजींनी केलं त्याला तोड नाही.

गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली भारतानं अहिंसेनं स्वातंत्र्य मिळवलं. भारतानं सर्व शोषित समूहांचं आशास्थान व्हावं असं त्यांना वाटे मग ते समूह आशियातले असोत किंवा अमेरिकेतले किंवा आफ्रिकेतले. “भारतातला लढा जेवढा अहिंसक आहे तेवढाच तो प्रबळ शक्तीविरुद्धचा दलित पीडितांच्या मुक्तीचा लढा आहे.” भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर अनेक वसाहतींनी भारताच्या पावलावर पाऊल टाकून रक्ताचा एकही थेंब न सांडता स्वातंत्र्य मिळवलं. अमेरिकेतही निग्रोंची मानवी हक्क मिळवण्यासाठीची चळवळ वाढते आहे, त्यांचे नेता मार्टिन ल्यूथर किंग यांनी गांधीजींचं अनुकरण केलं.

विरोधकांचं हृदयपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करता करता त्यांच्या पोषाखातही अनेक बदल होत गेले. दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात परत आल्यानंतर गांधीजी धोतर, कुडता, लांब कोट आणि मोठी काठेवाडी पगडी वापरू लागले. लवकरच उष्ण

हवामानात हा पोषाख सोयीचा नाही असं त्यांना वाटलं. पागोट्यासाठी अनेक वार कापड वापरून वाया जात असे. त्यानंतर त्यांनी धोतर, कुडता आणि टोपी असा पोषाख वापरायला सुरुवात केली. तथाकथित सभ्य लोकांना महत्त्वाच्या बैठकांमध्ये आणि सार्वजनिक सभांमध्ये त्यांना या पोषाखात पाहून धक्का बसला. गांधीजी सूतकताई करत आणि हातमाग चालवत तेव्हा त्यांचा संपूर्ण पोषाख खादीचा असे. गांधी टोपी जवळ जवळ काश्मिरी टोपीचीच बहीण होती पण तिच्यावर भरतकामाची कलाकुसर

नसायची. ती टोपी पांढरीच हवी हा गांधीजींचा आग्रह होता. लोक तक्रार करत ती लगेचच मळते त्यावर ते म्हणत, “स्वच्छेतेचं महत्त्व कळावं म्हणूनच मी पांढरा रंग निवडला आहे. ही टोपी पातळ कापडाची आहे. सहज धुता येते आणि वाळायलाही वेळ लागत नाही. गडद रंगाच्या टोप्याही तेवढ्याच मळतात पण त्यांच्यात मळ लपून राहतो.” खादी धोतर किंवा पायजमा, झब्बा आणि गांधी टोपी हा लोकप्रिय आणि सर्वमान्य राष्ट्रीय पोषाख झाला.

अनेक बिहारी, मारवाडी आणि गुजराथी लोकांनी त्यांचे दिमाखदार फेटे वापरणं सोडून दिलं आणि गांधी टोपी वापरायला सुरुवात केली. अनेक मुसलमानांनी त्यांच्या विशिष्ट टोप्या वापरणं सोडून दिलं, ते गांधी टोपी वापरू लागले. बंगाली आणि दक्षिण भारतीय लोक नेहमी टोप्या वापरत नसत ते गांधी टोप्या घालू लागले. लाल कापड बघून जसा बैल भडकतो. तसं स्वदेशीच्या चळवळीत गांधी टोपी बघून इंग्रज सरकार संतप्त होत असे. गांधी टोपी घातलेल्या स्वयंसेवकांना पोलीस अमानुषपणे मारहाण करत आणि त्यांच्या टोप्या हिसकावून घेत. शाळकरी वयाच्या मुलांनाही गांधी टोपी घातली म्हणून शिक्षा होत असे. काही वेळा गांधी टोपी घातली म्हणून दहा रुपये दंड होत असे आणि तो दिला नाही तर १० दिवस तुरुंगात जावं लागे. गांधीजींनी स्वतः थोडे दिवस गांधी टोपी घातली होती. शेवटी त्यांचा पोषाख आखूड धोतर, खांद्यावर पंचा आणि चप्पल यावर येऊन थांबला. नेता हा जनतेचा खराखुरा प्रतिनिधी असायला हवा. असा गांधीजींचा विश्वास होता. ते यूरोप आणि इंग्लंडमध्ये गेले, महाराजाला भेटले ते याच पोषाखात. एकदा एका मान्यवर ब्रिटिश पाहुण्यांना बैलगाडीतून आश्रमात आणलं होतं. असे सर्व पाहुणे आश्रमात गांधीजींच्या मातीच्या झोपडीत जमिनीवर बसत आणि गंभीर विषयांवर गांधीजींशी, जनतेच्या प्रतिनिधीशी चर्चा करत. ते आश्रमात तयार होणारं साधं जेवण जेवत. हा सेवाग्राममधला संत अतिशय चांगला यजमान होता. पाहुण्यांच्या गरजांचा ते पूर्ण सहानुभूतीनं विचार करीत पण उच्चभ्रू पा चात्यांचं ग्रामीण पद्धतीनं आदरातिथ्य करण्यात त्यांना कुठलाही कमीपणा वाटत नसे. देखाव्यानं गरीब राष्ट्राचा मोठेपणा टिकून राहिल अशा भ्रमात ते कधीही नव्हते. उलट ह्या

प्रकारचे देखावे, आपल्या बेगडी मोठेपणाचं प्रदर्शन, गरिबी लपवून ठेवणं याचं त्यांना फार दुःख होत असे. गांधीजींना त्यांच्या लहानशा गावातून नेहमी दिल्ली, सिमला, मुंबई, कलकत्ता अशा ठिकाणी व्हाइसरॉय, गव्हर्नर्स, ब्रिटिश राजकारणी आणि विदेशी मान्यवरांना भेटायला महत्त्वाच्या चर्चासाठी जावं लागे. त्यांच्या कल्पनांचा प्रसार करण्यासाठी आणि सामान्य माणसाशी थेट संवादासाठी त्यांनी काही वेळा संबंध भारताचा दौरा केला पण ते कधीही विमानानं गेले नाहीत. ते तिस-या वर्गानं प्रवास करत. स्वातंत्र्यापूर्वी इतर नेतेही त्यांचं अनुकरण करीत. गांधीजींना प्रशासनाची सर्व व्यवस्थाच बदलायची होती. “लोकशाहीमध्ये शेतकरी हा राज्यकर्ता असला पाहिजे. शेतकरी पंतप्रधान झाला तर तो रहायला राजवाडा मागणार नाही. तो मातीच्या झोपडीत राहिल, उघड्या आकाशाखाली झोपेल आणि जेव्हा जेव्हा मोकळा असेल तेव्हा शेतात काम करेल.”

श्रीमंती वातावरणात जन्मलेल्या आणि वाढलेल्या लोकांमध्ये त्यांच्या कल्पना स्वीकारण्याचं धाडस नसतं हे गांधीजींना माहीत होतं. मुलांना मुळातच वेगळ्या प्रकारे शिक्षण देऊन त्यांना मुळापासूनच तयारी करायची होती. काही थोर शिक्षणतज्ज्ञांनी केलेल्या प्रयोगांचा त्यांनी बराच विचार केला आणि मुलांच्या मनांना योग्य ते वळण लागावं यासाठी नवी शिक्षणपद्धती निर्माण केली ते त्या पद्धतीला “नयी तालीम” म्हणत. त्यात साक्षरतेला फार महत्त्व नव्हतं. नुसतं निरक्षरतेचं उच्चाटन त्यांना नको होतं. लोकांचं अज्ञान दूर करणं हे ध्येय होतं. हस्तकौशल्यांद्वारा शिक्षण देऊन त्यांना विद्यार्थ्यांची व्यक्तिमत्त्वं घडवायची होती आणि आत्मविश्वास निर्माण करायचा होता. त्यांना त्यांच्यात सर्वधर्माविषयी सहिष्णुता निर्माण करायची होती. सर्व जातीजमातींविषयी प्रेम आणि सर्व कामांचा आदर हे निर्माण करायचं होतं.

त्यांच्या प्रार्थना सभामध्ये त्यांनी जगातल्या सर्व धर्मांमधल्या प्रार्थनांमधून निर्माण केलेली प्रार्थना लोकांना शिकवली. गांधीजी अथकपणे शेकडो सभामधून त्यांच्या कल्पना बोलत राहिले आणि वृत्तपत्रांमधून त्यांनी असंख्य लेख लिहिले. त्यांनी संपादित केलेल्या साप्ताहिकांमधून त्यांनी उत्पन्न मिळवून देणा-या सर्व जाहिरातीचं उच्चाटन

केलं. अशा प्रकारे ते पैसा नाकारत पण त्यांना कोणत्याही प्रकारची नासाडी चालत नसे. एकदा त्यांनी बैठक आयोजकांना सजावटीवरचा अनावश्यक खर्च टाळायला सांगितलं होतं. “पुष्पगुच्छ देणं संपूर्णपणे रद्द करता येईल. त्याऐवजी सुताचे हार देता येतील. सूतही गाठी घातल्यामुळे निरुपयोगी झालं असं होऊ नये. झेंडे आणि पताका वाया गेलेल्या खादीमधून कराव्यात. सन्मानपत्रं छापण्यात पैसे वाया घालवू नयेत. साध्या हातकागदावर सुंदर अक्षरात ती लिहावीत आणि खादीच्या कापडावर टाचून घावीत किंवा मुलं-मुली खादीवर सुंदर भरतकाम करून अक्षरं लिहू शकतील.”

अंतर्गत सजावटीसंदर्भात त्यांच्या कल्पना आगळ्या वेगळ्याच होत्या. त्यांना खोलीत गालिचे घातलेले, सामानसुमानाची गर्दी, शोभेच्या वस्तूंचे संग्रह असं काही आवडत नसे. खिडक्यांचे पडदेही त्यांना पसंत नव्हते. एकदा एका दक्षिण भारतीय व्यापा-याकडे ते पाहुणे म्हणून गेले होते. त्यांना तिथला शोभेच्या वस्तूंचा संग्रह काही आवडला नाही. ते म्हणाले, ‘आजूबाजूला फार सामानसुमान असलं तर माझा जीव गुदमरतो. या गर्दीत श्वास घ्यायला सुद्धा जागा उरत नाही. तुमची काही चित्रं फारच वाईट आहेत. जर मला तुम्ही चेष्टी नाडच्या सर्व राजवाड्यांच्या सजावटीचा ठेका दिलात, तर याच्या एक दशांश खर्चात मी ती करून दाखवीन. तुम्हाला ती रचना आरामशीर वाटेल आणि मोकळी, ताजी हवाही मिळेल. त्याशिवाय भारतातल्या चांगल्या कलाकारांकडून मी तुमच्या घराची सजावट उत्तम केल्याचं प्रशस्तीपत्रकही मिळवीन. सेवाग्राममध्ये गांधीजींच्या कुटीची नंदलाल बोस या कलावंतानं प्रशंसा केली होती त्याअर्थी गांधीजींचं हे आवाहन खरंच होतं. त्यांनी लिहिलं होतं - “गांधीजींच्या कुटीची जमीन आणि भिंती गाईच्या शेणानं सारवलेल्या होत्या. खोलीत एकही चित्र किंवा फोटो किंवा पुतळा नव्हता. एका कोप-यात चटई घातली होती. त्यावर खादीच्या चादरीची घडी आणि तक्क्या बसण्यासाठी ठेवला होता. खादीची चादर वर घातलेली एक लाकडी पेटी लिहिण्याचं टेबल म्हणून ठेवली होती. त्याच्या एका बाजूला एक काशाचा चकचकीत लोटा आणि त्यावर पिंपळपानासारखं एक लोखंडी झाकण होतं. कुटीमध्ये स्वच्छता, साधेपणा, नीट-नेटकेपणा सुंदर वातावरण होतं. ते गांधीजी

नवीन पद्धती आणणारे

१५३

खादीचा पंचा कमरेभोवती गुंडाळून बसले होते. त्यांच्या चेह-यावर प्रसन्न स्मित होतं. एखादी पाणीदार लखलखती तलवार तिच्यातली हिंसा तेवढी वगळून तिथं बसली आहे असं मला वाटलं.”

**

गारुडी

लहानपणी गांधीजींना सापांची भीती वाटे. ते अंधारात एकटे जायला घाबरत असत. त्यांना असं वाटायचं की अंधारात चोर, भुतं आणि साप त्यांच्यावर उडी मारायच्या तयारीत तिथे दबा धरून बसले आहेत.

जवळ जवळ ३५व्या वर्षी ते वानप्रस्थाश्रम स्वीकारल्या सारखे आश्रमात रहात. त्यांचा आश्रम म्हणजे फक्त राहण्यासाठी झोपडी असा अर्थ नव्हता तर शेतीला योग्य अशी पुरेशी जमीन असलेला मोठा परिसर होता. त्याला फळबाग जोडलेली असे. शहरी आवाजांच्या आणि हवेच्या प्रदूषणापासून दूर अशी ती शांत जागा होती. गांधीजींकडे पैसे नव्हते. त्यामुळे त्यांनी नेहमी स्वस्तातली माळरानं घेतली. सर्वच आश्रमांमध्ये फिनिक्स, टॉलस्टॉय फार्म, साबरमती, वर्धा, सेवाग्राम सगळीकडे भरपूर साप असायचे. झोपड्या बांधून होण्याआधी सहका-यांना तंबूत राहावं लागे आणि मुलांना असं घेऊन राहण्यात धोका असायचा. एखाद्या दिवशी विषारी साप छतावर टांगलेला दिसायचा तर कधी सायकलीजवळ दोन साप वेटोळं करून पडलेले दिसायचे. कधी कधी ते निजायच्या खोलीतही यायचे. त्यांचं काय करावं असा प्रश्न असायचा.

गांधीजींचा तर अहिंसेवर पूर्व विश्वास. ते खरे वैष्णव होते. आपल्या बायको मुलांचे प्राण वाचावेत म्हणूनही कधी त्यांनी मासे, मांस, कोबंडी यांचा औषधं म्हणून उपयोग केला नाही. गाथी म्हशीचं दूध मिळवण्यासाठी अगदी दुधाचा शेवटचा थेंब पिळून घेण्यासाठी त्यांना खूप त्रास दिला जाई. हे पाहून त्यांनी गाई-म्हशीचं दूध पिणं बंद केलं. मग ते सापाला कसे मारू देतील? आश्रमातला नियम असा होता की

विषारी असला तरी सापाला मारायचं नाही. दोरीचं एक साधन साप पकडण्यासाठी केलं होतं. त्यांना पकडून आश्रमापासून लांब सोडलं जाई. पण ते जेव्हा पकडण्यासारख्या जागी नसत किंवा माणसाला त्यांच्या जवळ जाण्याची भीती वाटायची तेव्हा काय करावं असा प्रश्न होता. गांधीजींना माहित होतं की हिंसा संपूर्णपणे टाळणं अशक्य होतं. भाज्या खाणं म्हणजे देखील वनस्पतींची हिंसाच होती. शेवटी खेदानं त्यांनी म्हटलं, "साप चावून मुलं मरण्यापेक्षा सापाला मारलं तर मला वाईट वाटणार नाही. मला स्वतःला अजून सापांची भीती वाटते तर मी इतरांना काय सांगणार सापाला भिऊ नका म्हणून?" जेव्हा सापांना पळवून लावण्याचे इतर सर्व उपाय थकले तेव्हा त्यांनी सापांना मारायला परवानगी दिली.

सापांबद्दलची सर्व माहिती मिळवण्याची त्यांची इच्छा होती. कालनबाख यांच्या मदतीनं त्यांनी विषारी आणि बिनविषारी साप ओळखायला सुरुवात केली. प्रात्यक्षिक दाखवण्यासाठी म्हणून कालनबाख यांनी नाग पकडला आणि पिंज-यात ठेवला. ते

स्वतः त्याला खारू घालत असत. आश्रमातल्या मुलांना तो साप पहायला फार गंमत वाटायची. कोणी त्याला त्रास द्यायचं नाही. गांधीजींना हे पसंत नव्हतं. ते कालनबाखना म्हणाले, “आपण त्याच्या सवयीचं निरीक्षण करण्यासाठी त्याला तुरुंगात डांबलं आहे. आपल्या मनातली मैत्री त्याला कळत नसेल. त्याच्याबरोबर खेळण्याचं धैर्य तुमच्यात नाही आणि माझ्यातही नाही. तुमची मैत्री देखील खरी नाही. तिच्यामागे भीती आहे. ह्या नागाला पाळण्यात कुठे प्रेम नाही दिसत.” कदाचित नागालाही असं वाटलं असेल की ही माणसं काही फार मित्रत्वानं वागत नाहीत आणि तो एक दिवस पिंज-यातून पसार झाला.

आश्रमातला आणखी एक जर्मन सहकारी सापांना निर्भयपणे हाताळत असे. तो छोटे साप पकडून त्यांना तळहातावर खेळवत असे. गांधीजींना अशी निर्भयता शिकायची होती. सापाला हातात घेतल्यावर स्पर्शानं त्याला कळायला हवं की या माणसाच्या मनात आपल्या इजा करण्याचा हेतू नाही या पायरीला गांधीजींना पोचायचं होतं. तोंडानं रामनामाचा जप करत आपला हात सापाच्या तोंडात देणं ही त्यांच्या दृष्टीनं मोठीच मजल होती. पण शेवटपर्यंत साप किंवा विंचू हातात घेण्याचं त्यांना धैर्य झालं नाही. त्यांना ह्या गोष्टीची लाज वाटायची.

कितीही महत्त्वाचं काम असलं तरी सापांच्या अभ्यासातला रस त्यांनी कायम टिकवला. एकदा काही नेते त्यांच्याकडे सल्ला विचारण्यासाठी गेले होते. त्यांच्या गळ्याभोवती साप वेटोळं घालून बसलेला त्यांनी पाहिला आणि त्यांना धक्काच बसला. एका गारूड्यांशी बोलण्यात गांधीजी गढून गेले होते आणि साप हाताळण्याची कला त्यांच्याकडून शिकायला ते उत्सुक होते. सर्पदंशावरचे इलाजही त्यांना शिकायचे होते. प्रयोगासाठी कोणालातरी साप चावून घ्यायला लागणार होता. गांधीजी स्वतः त्यासाठी तयार होते पण त्यांच्या सहका-यांना ते मान्य नव्हतं. गांधीजींचं जीवन फार मौल्यवान होतं, त्यावर प्रयोग करायला त्यांची परवानगी नव्हती. त्यामुळे गारूड्याचा चेला होण्याची गांधीजींची संधी हुकली. तेव्हा ते ७० वर्षांचे होते.

त्यापूर्वी काही वर्षे तुरुंगात असताना त्यांच्या हिरडीतून रक्त येत असे. एक निग्रो कैदी त्यांची काळजी घेत असे. त्यांना दोघांनाही एकमेकांची भाषा कळत नसे. ते खाणाखुणा, हातवारे करत. एकदा तो निग्रो माणूस दुखणारं बोट घेऊन त्यांच्याकडे ओरडत आला. चौकशी केल्यावर गांधीजींना कळलं की त्याला काहीतरी चावलं होतं. त्यांनी लगेच तुरुंगाच्या रुग्णालयाला चिठ्ठी पाठवली. दूषित रक्त बाहेर काढणं हा उपाय त्यांना माहीत होता. स्वच्छ चाकू मिळेना तेव्हा त्यांनी त्याचं विषारी रक्त चोखून घ्यायला सुरुवात केली. हिरडीत जखम असताना असं रक्त तोंडानी चोखणं धोकादायक होतं. पण त्यांना तो निग्रो दुःखानं तळमळत असताना पाहवत नव्हतं.

गांधीजींना हे माहीत होतं की सगळे साप विषारी नसतात आणि सर्वच सर्पदंशांनी माणूस मरतो असं नाही. फक्त १२ टक्के साप विषारी असतात. त्यांना सर्व लोकांना विशेषतः ग्रामीण लोकांना सापांबद्दलचं सर्व शिक्षण द्यायचं होतं. त्यांनी सापांविषयी काही लेख प्रसिद्ध केले. त्याबरोबर काही नेमकी रेखाटनं आणि आकृत्याही होत्या. त्यांनी एकदा हरिजनमध्ये लिहिलं, “आपल्याला कोणता साप विषारी किंवा कोणता बिनविषारी हे कळत नाही. त्यामुळे आपण विचार न करता सरसकट सगळे साप मारतो. काही वेळा तर सर्पदंश झालेली व्यक्ती भीतीनंच प्राण गमावते. विषारी सापही विनाकारण चावत नाही. त्यांच्यावर तुमचा पाय पडला किंवा तुम्ही त्यांना चुकीच्या पद्धतीनं हाताळलं तरच तो चावतो. साप शेतातले उंदीर खातात, पिकाला धोकादायक इतर प्राणी मारतात. म्हणून त्यांना क्षेत्रपाल म्हणतात. शेताचे रखवालदार! नागपंचमीच्या दिवशी खेड्यातल्या आयाबाया सापाला दूध देतात. सापांबद्दलची कृतज्ञता व्यक्त करण्याचा तो प्रकार आहे. विष्णु सात फण्यांच्या शेषावर झोपले आहेत असं चित्र मला आवडतं. त्यावरून आपल्याला कळतं की देव किती विश्वासानं सापांच्या अंगावर झोपला आहे आणि शेषानं त्याच्या डोक्यावर सात फण्यांचं छत्र धरलं आहे. देवाला सापांपासून धोका वाटत नाही.”

एकदा काही उघडी वाघडी खट्याळ मुलं गांधीजींच्या झोपडीपाशी जमली होती. तिथं एक साप एका काचेच्या बरणीत ठेवला होता. त्याच्याकडे ती पहात होती. त्याला पकडून सर्जनकडे पाठवला होता. त्यांनी सांगितलं की तो अतिशय विषारी साप होता. त्यांनी त्याचं डोकं ठेचलं आणि गांधीजींकडे पाठवून दिला. त्याचा कणा जिवंत होता आणि तो नंतर तीन दिवस हालचाल करत होता. त्याचं दुःख कमी करण्यासाठी त्याला मारून स्पिरिटमध्ये ठेवला होता. गांधीजी खेड्यातल्या लोकांना जिवंत किंवा मृत साप दाखवत. त्यांनी जिवंत सापांसाठी एक पिंजरा बनवला होता.

गांधीजींनी एकदा आपल्या तत्त्वज्ञ मित्राला विचारलं, “जर एखाद्यावर सापानं हल्ला केला तर त्यानं काय करावं?” तो म्हणाला, “त्यानं सापाला मारू नये आणि साप त्याला चावू लागला तर चावू द्यावं.” गांधीजी स्वतः सापाला कधी इजा करत नसत आणि सापही कधी गांधीजींना चावले नाहीत. किंवा आश्रमातल्या सहका-यांनाही चावले नाहीत. आश्रमात सर्पदंशानं कोणीही, कधीही मृत्युमुखी पडलं नाही. गांधीजींना अनेकदा सापांचा थंड स्पर्श अनुभवायला मिळाला पण त्यांनी दातांचा प्रसाद मात्र कधी दिला नाही.

थंडीच्या दिवसात एका संध्याकाळी गांधीजी एका मित्राबरोबर बोलत होते. त्यांनी चादर पांघरली होती. अचानक गांधीजींच्या चादरीच्या कडेवर एक साप आला आणि आत घुसण्यासाठी धडपड करू लागला. मित्रानं गांधीजींना शांत रहायला सांगितलं. गांधीजी शांत होते त्यांनी मित्राला सांगितलं की तुम्हीही काळजी करू नका. मित्रानं गांधीजींची चादर पकडली आणि एक झटका देऊन ती दूर फेकली.

एकदा गांधीजी जेवणानंतर विश्रांती घेत होते. तेव्हा त्यांच्या छातीवरून सरपटत साप गेला. ते मुळीच हलले नाहीत किंवा अस्वस्थही झाले नाहीत.

एकदा एक सुशिक्षित गारूडी गांधीजींना भेटायला रूग्णालयात आला. त्याला त्याचं साप हाताळण्यातलं कौशल्य दाखवायचं होतं म्हणून त्यानं काही विषारी साप

गांधीजींच्या पलंगावर सोडले. ते छानपैकी ब्लॅकेटवर डोलत होते. गांधीजींनी त्यांच्याकडे बराचवेळ कुतुहलानं पाहिलं पण पाय जरासुद्धा हलवले नाहीत.

एका संध्याकाळी प्रार्थनेच्या वेळी गांधीजी शांतपणे बसले होते. तेव्हा एक साप त्यांची वाट सोडून त्यांच्याकडे सरपटत आला. त्यांचे सहकारी हबकून गेले. त्यांच्या हालचालींनी साप घाबरला आणि गांधीजींच्या मांडीवर त्यानं आश्रय घेतला. त्यांनी सर्वांना शांत रहायला सांगितलं आणि प्रार्थना चालू ठेवली. साप शांतपणे निघून गेला. गांधीजींना यावर जेव्हा त्यांची प्रतिक्रिया विचारली तेव्ही ते म्हणाले, “क्षणभर मी अस्वस्थ झालो पण परत शांत झालो. जर तो साप मला चावला असता तर मी म्हटलं असतं, “त्याला मारू नका. हिंसा करू नका. त्याला कुठेही जाण्याचं स्वातंत्र्य असायला हवं. त्याला भीती वाटेल असं काही करू नका.”

**

पुरोहित

जेव्हा गांधीजींनी ब्रह्मचर्य स्वीकारलं आणि स्वेच्छेनं गरिबीचं जीवन पत्करलं तेव्हा त्यांनी सांगितलं की, ज्यांना लोकसेवा करायची असेल त्यांनी अविवाहित रहावं.

ह्या कल्पनेनं त्यांचा ताबा घेण्यापूर्वी ते त्यांच्या अविवाहित मित्रांना लग्नाचा आग्रह करीत. त्यांना असं वाटे की सर्वांनी एक मोठं कुटुंब म्हणून एकत्र रहावं. त्यांच्या भारतीय सहका-यांना ते दक्षिण आफ्रिकेत सहकुटुंब येण्याचा सल्ला देत. त्यांचे ब्रिटिश मित्र श्री. वेस्ट आणि श्री. पोलक यांनाही त्यांनी लवकर लग्न करण्याचा सल्ला दिला होता. पोलक यांना काही आर्थिक अडचणी होत्या त्यामुळे ते लग्नाबद्दल साशंक होते. गांधीजींनी त्यांना सांगितलं की तुमची मनं जुळली आहेत तेव्हा ठरलेलं लग्न फार लांबणीवर टाकणं योग्य नाही. श्री. पोलक यांची भावी वधू दक्षिण आफ्रिकेत आल्या आल्या त्यांनी दुस-या दिवशी लग्न केलं. गांधीजींनी लग्नाची सर्व व्यवस्था पाहिली आणि स्वतः लग्नात वराचा जवळचा मित्र म्हणून करवल्याची भूमिका केली.

भारतात त्यांच्या आश्रमांमध्ये गांधीजी कधी कधी पुरोहिताची भूमिका पार पाडत. त्यांची लग्नं जुळवण्याची पद्धत आणि पुरोहिताचं काम करण्याची पद्धत नवीन होती. त्यांनी हिंदू लग्न पद्धतीत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला आणि चुकीच्या रीतिरिवाजांना विरोध केला. ते हुंडा पद्धतीच्या विरुद्ध होते. संपत्ती, पदवी, उच्च जात पाहून वधू-वरांचा निर्णय ठरावा हे त्यांना मान्य नव्हतं. ते तरुण-तरुणींची प्रकृती, चारित्र्य आणि श्रम करण्याची क्षमता यांना जास्त महत्त्व देत. ज्या विवाहात गांधीजी पुरोहित असत त्यात वधू-वर, हातानं काढलेल्या सुताची, हातानं विणलेल्या खादीची वस्त्रं परिधान

करत आणि हातानं कातलेल्या सुताच्या हारांखेरीज कुठलाही दागिना त्यांच्या अंगावर नसे. विवाह विधी देखील अत्यंत साधा असे. होमकुंडासमोर वर-वधू आपापल्या सुताचे हार काढून एकमेकांना घालत आणि वैदिक मंत्र म्हणत. वराला किंमती भेटी किंवा हुंडा दिला जात नसे.

गांधीजी हुंडा पद्धतीच्या विरोधी होते. त्यांनी कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना ते स्त्रियांना गुलाम समजतात म्हणून खूप फटकारलं होतं. पुरुषांनी स्त्रियांना आपल्या हृदयाची आणि घराची सम्राज्ञी न मानता विकाऊ गोष्ट मानलं याचं गांधीजींना फार दुःख होई. पत्नीला तर पुरुषाची अर्धांगिनी मानतात. गांधीजी म्हणत, “मला जर मुलगी असती तर, एक कवडीदेखील हुंडा मागणा-या पुरुषाशी तिचं लग्न करण्यापेक्षा मी तिला आजन्म कुमारिका ठेवलं असतं.”

गांधीजींना लग्नातला डामडौल, जेवणावळी सगळंच नापसंत होतं. त्यांना वाटे की, लोकशाहीत धार्मिक कार्यक्रमात १० रु. पेक्षा जास्त खर्च करू नये. धार्मिक समारंभाखेरीज इतर सर्व रीती रिवाज रद्द करायला हवेत. देशातल्या गरीबातल्या गरीब लोकांनाही आपले रीतीरिवाज सोडायचे नव्हते. जे शेतकरी लग्नासाठी किंवा श्राद्धासाठी कर्जबाजारी होत त्यांना ते म्हणत, “मी तुमचा पुरोहित होतो. श्राद्ध किंवा लग्न करायला फार पैसा लागत नाही.” लोक ज्याला श्राद्ध म्हणत त्यावर त्यांचा विश्वास नव्हता. त्यांच्या मते वाडवडिलांचं श्राद्ध करण्याचा एकमेव चांगला मार्ग म्हणजे त्यांचे गुण आपल्यात आणण्याचा प्रयत्न करणं आणि त्याप्रमाणे रोज वागणं.

यज्ञोपवीताचा जो गूढ अर्थ सांगितला जाई तो त्यांना मान्य नव्हता. त्यांचं म्हणणं असं होतं की यज्ञोपवीत घालण्यात काही अर्थ नाही. आर्य लोक स्वतःला अनार्यांपासून वेगळं दाखवण्यासाठी ते वापरत. ज्या सुतानं समाजात उच्च-नीच भेदभाव केला जातो त्याला काढून फेकून दिलं पाहिजे. ब्रह्मचर्याचं पालन हेच खरं यज्ञोपवीत आहे.

पौरोहित्य केलं म्हणून गांधीजी कधीही दक्षिणा किंवा भेट घेत नसत. पण कधी कधी हरिजन निधीसाठी वर्गणी मागून घेत. एकदा त्यांनी एक आंतरजातीय विवाह

लावून दिला आणि दक्षिणा म्हणून हरिजनांसाठी विहिरी बांधण्यासाठी पाच हजार रुपये घेतले. त्यांच्या आश्रमात एक ब्राह्मण वधूवरांच्या लग्नात पुरोहिताचं काम एका स्त्रीनं केलं होतं.

एकदा एका लग्नात गांधीजींनी निमंत्रितांना ताजा गूळ खारू घातला. त्याचा खर्च फक्त सहा आणे आला. एकदा एका वराला त्यांनी पत्र लिहिलं, “तू इथे एकटा ये. मी इथे तुझं लग्न लावून देईन आणि दुकटा होऊन तू परत जाशील.”

वराला त्याच्याबरोबर मित्रांना किंवा नातेवाईकांना आणण्याची काही गरज आहे असं त्यांना वाटत नव्हतं. जेव्हा त्यांनी सातजणांना आलेलं पाहिलं तेव्हा ते म्हणाले, “ओहो! सप्तर्षी आले आहेत!” नंतर ते म्हणाले, “हो! अरुंधती (वधूची आई) देखील आहे.”

आपल्या तिस-या मुलाच्या लग्नात गांधीजींनी नवविवाहित दांपत्याला गीतेची एक प्रत, आश्रम भजनावली, मंगळसूत्र आणि एक टकळी भेट दिली. त्यांनी मुलाला सांगितलं, “तू तुझ्या पत्नीचा मान राखशील आणि तिचा मालक होणार नाहीस तर खराखुरा मित्र होशील. तुम्हा दोघांचं जीवन मातृभूमीला अर्पण करा. स्वकष्टानं आपला चरितार्थ चालवा.”

वधूच्या आईनं वराला एक चरखा भेट दिला. विवाह संस्कारापूर्वी वधू-वरांनी उपवास केला, विहिरीजवळची जागा स्वच्छ केली, गाईचा गोठा साफ केला आणि झाडांना पाणी घातलं. हे सर्व चराचर, मानव, पशु आणि वनस्पती सर्वांच्या एकतेचं प्रतीक होतं. त्यांनी सूत कातलं आणि गीतेचं पठण केलं. गांधीजींची सप्तपदीची जी कल्पना होती त्याचे ही सर्व कामं हे भाग होते. विवाह ठरल्यानंतर गांधीजींनी दोन वर्षं तो थांबवून ठेवला आणि मुलगी अठरा वर्षांची झाली तेव्हाच विवाह केला.

गांधीजींनी बाल विवाहाला विरोध करताना म्हटलं, “जेव्हा मी तेरा वर्षांच्या मुलाला पाहतो तेव्हा मला माझ्या लग्नाची आठवण येते. मला स्वतःची कीव वाटते. मांडीवर बसण्याच्या वयाच्या मुलीचा पत्नी म्हणून स्वीकार करणं यात मला कोणताही धर्म दिसत नाही. ज्या मुलीच्या संमती शिवाय तिचे आई वडील लग्न लावून देतात

तिचं लग्न झालं आहे असं मी मानत नाही. पंधरा वर्षांच्या मुलीनं विधवा व्हावं हे माझ्या कल्पनेतही येऊ शकत नाही. विधुरांना दुसरा विवाह करण्याचा जेवढा अधिकार आहे तेवढाच विधवांनाही आहे.” काही प्रसंगी ते घटस्फोटाच्या बाजूनं असत. एकदा तुरुंगातून त्यांनी एका हिंदू स्त्रीला आशीर्वाद पाठवले होते. ती एका पतीला सोडून दुस-याशी लग्न करणार होती.”

गांधीजी स्वतःला सनातनी हिंदू मानत तरीही ते आंतरजातीय, आंतरप्रतीय विवाहांच्या बाजूचे होते. त्यांचा विचार असा होता की याप्रकारच्या लग्नांनी वेगवेगळ्या जाती व धर्मांमध्ये जवळीक निर्माण होईल. जेव्हा त्यांच्या सर्वात धाकट्या मुलांनं गुजराथी बनियानं दक्षिणी ब्राह्मण मुलीशी लग्न केलं तेव्हा त्यांना फार आनंद झाला होता.

गांधीजींवर त्यांच्या श्रद्धांळू वैष्णव पालकांचा मोठा प्रभाव होता. बारा वर्षांपासूनच ते अस्पृश्यतेला पाप मानीत. सतराव्या वर्षी ते सर्वांना समानतेनं वागवायला शिकले. मग कोणाची जात, धर्म कोणताही असो. २१ व्या वर्षी त्यांनी गीता, बायबल आणि इतर धर्मातली पुस्तकं वाचली. त्यांना असं वाटे की, एकच धर्म स्वीकारणा-यानं “आमचा धर्म सर्वश्रेष्ठ आहे आणि इतर सगळे खोटे आहेत” असं म्हणू नये. त्यांनी २१व्या वर्षी गीता, उपनिषदं आणि वेदांचा अभ्यास केला होता. धर्मग्रंथांची वचनं ते नुसती उद्धृत करत नसत तर ती रोजच्या जीवनात आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करीत. त्यांचा अनेक धर्मांचा अभ्यास होता. त्यातून त्यांना सहन करायची शक्ती मिळाली आणि दुःख सहन करण्याचं धैर्य मिळालं. त्यांना अशीही जाणीव झाली की शरीराच्या बळावर जो अवलंबून राहतो तो अधर्माचा प्रसार करतो आणि आत्म्याच्या बळावर जो विश्वासतो त्यालाच खरा धर्म कळला आहे. त्यांच्या मते धर्मान्तर करणं निरर्थक होतं. अतिशय सहजपणे ते हिंदू, शीख, बुद्ध, इस्लाम आणि ख्रिस्ती धर्मांची मूलतत्त्वं समजावून सांगत. ते चर्चमध्ये ब-याच वेळा जात. एकदा त्यांनी हिंदूधर्मावर चार व्याख्यानं दिली त्यात प्रत्येक धर्माच्या वैशिष्ट्यपूर्ण गुणधर्माकडे लोकांचं लक्ष वेधलं.

ते येशूची वचनं इतक्या चपखलपणे संदर्भासाठी वापरत की काही यूरोपियांना वाटलं की ते जन्मानं ख्रिस्ती आहेत. एकदा ते बोटीनं प्रवास करत होते तेव्हा नाताळच्या आदल्या रात्री त्यांच्या सहप्रवाशांनी त्यांना येशूच्या शिकवणुकीबद्दल बोलायला सांगितलं. प्रार्थनासभामध्ये ते कुराणामधले आयत म्हणत असत. काही हिंदू आणि मुसलमानांनी यावर आक्षेप घेतला होता. हिंदुत्वाबद्दल त्यांची स्पष्ट मतं होती. जातिभेदाला त्यांचा विरोध होता. यामुळे हिंदू सनातन्यांचा त्यांनी रोष ओढवून घेतला. त्यांनी काळी निशाणं दाखवून त्यांचा अपमान केला. चपलांची माळ त्यांच्यासाठी तयार केली आणि त्यांना ठार मारण्याचाही प्रयत्न केला.

तरी ते म्हणाले, “जर अस्पृश्यता हा हिंदू धर्माचा एक भाग राहणार असेल तर मी स्वतःला कधीही हिंदू म्हणवणार नाही. जर हा मानवतेचा कलंक धुऊन काढला नाही तर हिंदू धर्म संपून जाईलच. आपला धर्म अहिंसेवर आधारित आहे. अहिंसा म्हणजे प्रेम. प्रेम फक्त शेजा-यावर, मित्रांवर करणं नाही तर आपल्या शत्रूंवरही प्रेम करणं.” सर्वांना ज्यात प्रवेश मिळत नसे अशा देवालयात ते जात नसत. अनेक वर्षं प्रयत्न केल्यानंतर काही देवळात हरिजनांना प्रवेश देण्याच्या त्यांच्या आग्रहाला यश आलं.

त्यांच्या मते परमेश्वर म्हणजे सत्य आणि धर्म म्हणजे जीवन होतं. परमेश्वर पाण्याच्या एका थेंबात असतो, धुळीच्या कणाकणात असतो. गांधीजींना अमूर्ताची पूजा जास्त पसंत होती पण तरीही मूर्तीपूजेला त्यांनी विरोध केला नाही. कारण “ते मूर्तीपूजा करतात ते दगडाची पूजा करत नाहीत तर त्यात असलेल्या देवाची पूजा करतात.” मूर्तीपूजेबद्दल वाद चालू असताना ते एकदा टागोरांना म्हणाले, “झाडाखाली शेंदूर लावून ठेवलेला छोटा दगड अंत्यजांचा देव आहे. तो महत्त्वाचा आहे. परमेश्वर आणि माणूस यांच्यातला तो एकमेव दुवा आहे. लंगड्या माणसाला जोवर तुम्ही चालायला शिकवत नाही. तोवर त्याच्या कुबड्या काढून घेण्याचा तुम्हाला अधिकार नाही.” त्यांना झाडांची पूजा करण्यात काही वावगं दिसलं नाही. “मला तर वृक्षपूजेत

करुणा आणि काव्य दिसतं तो संपूर्ण वनस्पतीजगताविषयीचा आदर आहे त्यातून परमेश्वराची थोरवी आणि वैभवच दिसून येतं.”

गांधीजींचं देऊळ अशी कल्पना निघाली तिला त्यांनी तीव्र विरोध केला आणि आश्रमात त्यांच्या पाया पडणं हा गुन्हा आहे असं सांगितलं.

या महात्म्यानं देशबांधवांना नवा मंत्र दिला - देशसेवा आणि दरिद्रीनारायणाची सेवा याच गोष्टी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांच्याकडे नेतील. हाच स्वातंत्र्याचा मंत्र सर्वांना भयातून आणि गुलामीतून मुक्त करेल. जीवनाच्या अनेक अंगांमधून स्वचा त्याग कसा करावा याची उदात्त आणि धैर्यशील कला त्यांनी प्रत्यक्ष स्वतःच्या जगण्यातून शिकवली. “मानवजातीनं अहिंसेचा स्वीकार करूनच हिंसेतून बाहेर पडलं पाहिजे आणि प्रेमानं तिरस्कारावर विजय मिळवला पाहिजे” हे सांगताना ते कधीही थकले नाहीत.

गांधीजी सतत कामं करत राहिले. गीतेची शिकवण ते मनापासून मानत. जो माणूस कष्ट केल्याशिवाय, कर्मयज्ञ केल्याशिवाय आणि रोजचा त्याग केल्याशिवाय अन्न ग्रहण करतो तो चोर आहे. भाकरीसाठी कष्ट करण्याला ते एक कर्मयज्ञच समजत. त्यांनी शारीरिक कष्ट केल्याशिवाय एक दिवसही वाया घालवला नाही. ते कधीही खोटं बोलत नसत, किडा-मुंगी मारत नसत, कधीही कुणाची निंदा करत नसत. ते सूर्योदयापूर्वी उठत आणि सकाळ-संध्याकाळ प्रार्थना करत. त्यांच्या रोजच्या प्रार्थनेत गीता, उपनिषदं, कुराण आणि झेंड-अवेस्ता या धर्मग्रंथांमधला वेचक भाग असे. ते जमिनीवर असोत वा समुद्रावर, चालत्या गाडीत वा जहाजात, मुस्लिम, ख्रिस्ती, हरिजन कुणाकडेही त्यांचा मुक्काम असो, किंवा खेड्यापाड्यातून ते पदयात्रा करत असोत त्यांची प्रार्थना कधी चुकली नाही. तुरुंगातही हाच दिनक्रम असे. २१ दिवस ते अन्नग्रहण न करता राहू शकत पण प्रार्थना न करता एक दिवसही जात नसे. प्रार्थना म्हणजे त्यांना परमेश्वरावरचा चालता बोलता विश्वास वाटे, ती नुसती शाब्दिक बडबड नव्हती. प्रार्थनेचा हेतू परमेश्वराला खूष करणं हा नव्हता तर स्वतःला शुद्ध

करणं हा होता. ३६व्या वर्षी त्यांनी ब्रह्मचर्याचं व्रत घेतलं आणि फिनिक्स आश्रमात सामूहिक प्रार्थना सुरु केली. रोज संध्याकाळी तिथे भजनं म्हटली जात. ख्रिस्ती धर्मातल्या प्रार्थना म्हणत. आयुष्याच्या अखेरीला प्रार्थनासभामध्ये ते लोकांना टाळ्या वाजवून रामनाम म्हणायला सांगत. भारतभर अशा प्रार्थना सभा व्हाव्यात ही त्यांची इच्छा होती.

गांधीजींना स्वतःला फसवाफसवी असह्य होत असे पण असं वागणा-यांना ते शिक्षा करत नसत. कोणी खोट बोलला असेल किंवा काही वाईट कृत्य केलं असेल तर ते स्वतः उपवास करून आत्मशुद्धीसाठी प्रायश्चित्त करत.

ह्या पुरोहितानं अनेकदा देवळात मूर्तीची प्रतिष्ठापना केली आणि अनेक देवालयांची उद्घाटनं केली. अनेक शाळा आणि रुग्णालयांच्या कोनशिला बसवल्या. नोआखलीमध्ये त्यांनी मुसलमानांनी फोडलेल्या मूर्तीची पुन्हा प्रतिष्ठापना केली. दिल्लीत त्यांनी लक्ष्मीनारायणाचं देवालय तसेच वाराणशीमध्ये भारतमाता देऊळ, सेलूमध्ये हरिजनांसाठीचं मंदिर, रत्नागिरीत मारुती मंदिर यांची उद्घाटनं केली. रत्नागिरीत ते म्हणाले, “मी मारुतीची मूर्ती इथे बसवतो आहे याचं कारण त्याच्याकडे खूप शक्ती होती एवढंच नाही. शक्ती तर काय रावणाकडेही होती. पण मारुतीकडे आत्म्याची शक्ती होती, अध्यात्मिक शक्ती होती, ती त्याला त्याच्या ब्रह्मचर्यामुळे आणि रामावरच्या नितान्त भक्तीमुळे प्राप्त झाली होती.”

गांधीजींचा रामनामावर अढळ विश्वास होता. शेवटच्या प्रार्थना सभेला जात असताना जेव्हा एका माथेफिरू हिंदूनां त्यांच्यावर गोळी झाडली तेव्हा त्यांचे शेवटचे शब्द होते “हे राम”.

***

घटनाक्रम

---

२ ऑक्टोबर १८६९	पोरबंदर येथे गांधीजींचा जन्म
१८८१	कस्तुरबांशी विवाह
नोव्हेंबर १८८७	मॅट्रिकची परीक्षा पास
ऑक्टोबर १८८८	वकिलीचा अभ्यास करण्यासाठी लंडनला पोचले
जून १८९१	बॅरिस्टर झाले व भारतात परतले
एप्रिल १८९३	दक्षिण आफ्रिकेला गेले
१८९६ व १९०१	भारतात परत आले.
१९०१	राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात प्रथम उपस्थिती
१९०३	इंडियन ओपिनियनची जबाबदारी स्वीकारली
१९०४	फिनिक्स आश्रमाची स्थापना केली
१८९९ व १९०९	मध्ये भारतीय बोअर युद्ध व झुलू-विद्रोह या वेळी भारतीय सेवादलाचं संघटन केलं आणि नेतृत्व केलं
१९०६	ब्रह्मचर्य व्रत स्वीकारलं
१९०६ व १९०९	इंग्लंडला गेले
१९०८	दक्षिण आफ्रिकेत प्रथम तुरुंगात गेले
१९१०	टॉलस्टॉय वाडीची स्थापना

१६८

बहुरूप गांधी

- १९१३ दक्षिण आफ्रिकेतील ऐतिहासिक सत्याग्रहाचं नेतृत्व
१९१४ दक्षिण आफ्रिका सोडून जानेवारी १९१५ ला भारतात पोचले.
१९१५ साबरमती आश्रम, १९३३ वर्धा आश्रम,
१९३६ सेवाग्राम आश्रमाची स्थापना
१९१७ चंपारण्य सत्याग्रह सुरु केला
१९१८ खेडा मध्ये कर-बंदी आंदोलन
१९१९ अमृतसरमध्ये जालियनवालाबाग हत्याकांड
१९१९ यंग इंडिया व नवजीवनचं प्रकाशन सुरु केलं
१९२१ असहकाराची चळवळ सुरु केली
१९२२ भारतात प्रथम तुरुंगवास
१९२७ खादीच्या प्रचारासाठी दौरा केला
१९३० दांडी यात्रा व मिठाचा सत्याग्रह - नेतृत्व
१९३१ लंडनमध्ये गोलमेज परिषदेत सहभाग आणि यूरोपला भेट
१९३३ हरिजनांसाठी देशभर दौरा
१९३७ नई तालीमची सुरुवात
१९४२ "भारत छोडो" चळवळीची सुरुवात
१९४२ ते १९४४ आगाखान पॅलेसमध्ये शेवटचा तुरुंगवास
३० जानेवारी १९४८ महानिर्वाण

***

गरवारे बालभवनच्या**कजा कजा मरू प्रकाशनाची मुलांसाठी सुंदर वेगळी पुस्तकं**

अक्षर चित्रं	१०/-
पानांचे प्राणी	१०/-
अंगठ्याची चित्रं	१०/-
उडणारी मुलगी	१५/-
तूच का गं माझी आई	१५/-
खट्याळ उंदीर	१०/-
मांजरांची वरात	१५/-
बियांचे प्राणी	१५/-
बोलणारे दगड	१०/-
शहाणी मुलं - छान मुलं	२०/-
चित्ररूप गोष्टी	२०/-

प्रिय बाई, ५०/-

गरवारे बालभवन

३ ते १२ वयाच्या मुलांसाठी संध्याकाळी ४ ते ७ चालणारा उपक्रम. व्यायाम, खेळ, चित्रकला, हस्तकला, गोष्टी, गाणी, नृत्य, अभिनय, सहली, पक्षीनिरीक्षण, ट्रेकिंग, कारखाने - भेटी, सण - उत्सव, संमेलन, उन्हाळी - शिबिरं, बाहेरगावी शिबिरं वाचनालय कार्यकर्ता प्रशिक्षण आणि खूप काही.

गरवारे बालभवननिर्मित मुलांसाठी मुलांच्या विश्वातील सुंदर कवितांच्या व गाण्यांच्या दोन कॅसेटस् -

• झुळझुळ गाणी • इवली इवली चांदणी

- ह्या पुस्तकानं गांधीजी आपल्याला जास्त चांगले समजतील.
- जीवनातल्या छोट्या छोट्या गोष्टीही प्रगल्भतेनं. रस घेऊन करणं हा गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पाया होता.
- गांधीजींचं खरं योगदान काय होतं हे अनेकांना आजही माहीत नाही.
- गांधीजी सर्व कष्टाची कामं मोठ्या आनंदानं करीत.
- आपण कष्टक-यांना खालचा दर्जा दिला आणि कारकुनीला वरचा. त्यांची सगळी संस्कृती, प्रतिष्ठा आपण नष्ट केली म्हणून आज आपली परिस्थिती कठीण झाली आहे.
- बॅरिस्टर गांधी रोज पहाटे जात्यावर गव्हाचं पीठ दळत आणि पाच मैल चालत आपल्या कचेरीत जात. स्वतःचे केस स्वतः कापत, कुष्ठरोग्यांच्या जखमा धूत, रात्रभर जागून प्लेगच्या रुग्णांची सेवा करतं, मुता-या स्वच्छ कराचीही त्यांना लाज वाटत नसे. आळस, भय आणि तिरस्कार हे शब्द त्यांच्या शब्दकोषात नव्हते.
- वकिली व्यवसाय करतानाही त्यांनी कधी खोटेपणा केला नाही, खोटे साक्षीदार निर्माण केले नाहीत.
- भारतापुढचा प्र न लोकांना आराम पुरवण्याचा नाही तर त्यांचा रिकामा वेळ उपयोगात आणण्याचा आहे.
- गांधीजी कस्तुरबांची पोलकी शिवत, स्वतःचे व इतरांचेही कपडे धूत, हातात झाडू, बादली घेऊन सफाई करत, ते फार चांगले चांभार होते, आपल्यासाठी इतरांना कामाला लावणं त्यांना पसंत नव्हतं.
- एखाद्या आईसारखं ते लहान बाळाचं करत असत, आश्रमात त्यांनी शाळेच्या मुख्याध्यापकाची आणि प्रमुख आचा-याची जबाबदारी घेतली होती.
- ते म्हणत, नुसतं पुस्तकी शिक्षण देण्यापेक्षा त्याबरोबर तुमच्या मुलांना तुम्ही उत्तम स्वयंपाक आणि सफाई करायला शिकवलं तर तुमची शाळा खरी आदर्श!
- गांधीजी रोज सूतकताई करत, ते उत्तम डॉक्टर होते. परिचारक होते, शेतकरी होते, विणकर होते, लिलाव बोलण्यात कुशल होते. लेखक, संपादक, मुद्रक, प्रकाशक होते. ते भिका-यांचे राजा आणि डाकूंचे राजकुमार होते.
- गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू हे पुस्तक उलगडून दाखवतं!